

A RÓMAI TÖRTÉNETÍRÁSRA VONATKOZÓ LEGÚJABB EREDMÉNYEK, MÓDSZEREK (1975–1985)

ÖSSZEÁLLÍTOTTA: HAVAS LÁSZLÓ

Először is áttekintésem bizonyos határait szeretném megvonni. A magyar ókortudomány fi-gyelemre méltó eredményeket ért el az antik historiográfia tanulmányozása terén. Nemzetközileg is számon tartják azokat a kutatásokat, melyeket például Ferenczy Endre a korai római történet-írássra, Maróti Egon főleg a későköztársaság és a korai principátus történelemfelfogásra vonatkozó-lag folytatott. Tételenkénti regisztrálás helyett általában hivatkozunk itt Borzsák István munká-ságára, Tacitus kutatásaira, a hellenisztikus irodalom nyomozására, középkori krónika irodalmunk és humanista történetírásunk ókori összefüggéseinek megvilágítására. Ezek a vizsgálatok azonban szerencsére annyira beépültek a hazai ókortudományi közgondolkodásba, hogy külön áttekintést semmiképpen sem igényelnek. Így e munkákra a továbbiakban legfőjebb csak utalni fogunk, mint az antikvitással összefüggő történelemfelfogásunk nélkülözhetetlen elemeire. Itt mindenképp az utóbbi évek külföldi szakirodalmával fogunk részletesebben foglalkozni, mivel ezek átfogó átte-kintése és nyomonkísérése különféle okok miatt meglehetősen nagy nehézségekbe ütközik, s hi-ánytalan elvégzése nyilvánvalóan nem is lehetséges.

Amikor egyfelől élni kívánok ezzel a szűkítéssel, másfelől viszont egyfajta tágítást is alkal-mazni kívánok. Nevezetesen: nem csupán azokkal az antik alkotásokkal kívánok foglalkozni, ame-lyek szűkebb értelemben a historiográfia műfajába tartoznak, hanem mindazokkal a művekkel, amelyeknek szerepük volt az ókori történelemfelfogás alakításában és elmélyítésében. Minthogy a klasszikus történetírás a retorikára épült, ezért nem mellőzhetjük az *ars oratoria* historiográfiai kapcsolatait, ugyanúgy, ahogy eszméletörténeti stb. szempontból jelentősége van számunkra a filo-zófiai dialógusok jó részének, a levéltudomány egy tekintélyes hányadának, a panegyricusoknak, a politikai röpiratoknak és pafleteknek, illetve az életrajzoknak és autobiográfiáknak (vö. pl. A. Momigliano: *History and biography*, in: *The legacy of Greece*, 155–184; B. Gentili – G. Cerbi: *Storia e biografia nel pensiero antico*; P. Grimal: *Suétone historien dans la Vie d'Auguste*, VI, 1981, no. 83, 2–9; N. J. Austin: *Autobiography and history. Some later Roman historians and their veracity*, in: *History and historians*, edd. B. Croke – A. Emmett; W. C. Spengemann: *The forms of autobiography. Episodes in the history of the literary genre*, New Haven, 1980), valamint az emlékiratoknak (vö. R. L. Bates: *Memoirs and the perception of history in the Roman Republic*, diss. Univ. of Pennsylvania Philadelphia, 1983 – mikrofilm), mely utóbbi kategóriának ese-tenként például egészen figyelemre méltó politika-filozófiai háttére lehet (vö. M. Plezia: *De la philosophie dans le De consulatu suo de Cicéron*, in: *Hommages à R. Schilling*, 383–392), stb. Nem véletlen, hogy az utóbbi időben több írás jelent meg, mely olyan antik szerzővel foglalko-zik mint történetíróval, aki formálisan ugyan nem vagy csak kis mértékben tartozik a tulajdon-képpeni *historicusok* közé, de tevékenysége ill. hatása révén számottevően befolyásolta az antik Róma történeti-politikai-társadalmi gondolkodását. Így Rambaud után E. Rawsonnak is volt mon-dandója „a történetíró Ciceróról” (*History, historiography, and Cicero. Expositio consiliorum suorum*, ICM, 7, 1982, 121–124), L. Braccesi pedig „Plinio storico” címmel jelentetett meg egy érdekes tanulmányt (in: *Plinio il Vecchio sotto il profilo storico e letterario*, Atti del Convegno di Como, 5–6–7 ottobre 1979, Como, 1982, 53–82), mely nemcsak az antik polihisztor elveszett történeti műveit vizsgálja, de a *naturalis historia* alapján is kijelöli a szerző helyét és jelentőségét az ókori történetírásban. Ezen széles horizontú áttekintésünket egyébként az is indokollta teheti, hogy még az olyan jól tagolt bibliográfiai segédeszköz is, mint amilyen a *L'Année Philologique*, csak nagyon sommásan és hézagosan foglalkozik az antik historiográfiával, egy címszó alá kap-csolva össze az ún. „narratív” irodalommal, úgyhogy az ókori történetírás és történeti gondolko-dás megannyi lényeges vonása így a háttérben marad vagy teljességgel hiányzik is.

Végül még egy megszorítás: nem kívánok foglalkozni a historiográfiai emlékekkel úgy, mint történeti forrásokkal, mint olyan anyaggal, amely révén számos konkrét kérdést tisztázhatunk.

Segédeszközök a historiográfiai kutatásokhoz

Az antik történetírás áttekintését számos segédeszköz könnyíti meg, ill. teszi lehetővé a kérdéskör elmélyült tanulmányozását valamint újraértékelését.

Egyfelől nem hiányoznak a megfelelő *összefoglaló munkák*, vö. K. Christ: *Geschichte u. Geschichtsschreibung der römischen Kaiserzeit*, Darmstadt, 1983; *Ricerche di Storiografia antica*, I–II (l. róla Shepens recenzióját: *Gn.*, 55, 1983, 753–755); A. La Penna: *Aspetti del pensiero storico latino*; *Colloque: Histoire et historiographie*, *Clio*; *Antike Historiographie in literaturwissenschaftlicher Sicht*, hrsg. von B. Hopf, Mannheim, 1981; *La storiografia ecclesiastica nella tarda antichità* (L. róla Ceresa-Gastaldo kritikáját: *Maia*, 34, 1982, 318). Tömörségében is jó összegzést ad a kérdéskör egészéről Ch. W. Fornara műve (*The Nature of History in Ancient Greece and Rome*, Berkeley – Los Angeles – London, 1983), mely lényegében arra vállalkozott, hogy egyaránt bemutassa a görög és a római történetírás elméletét és gyakorlatát. Így a szerző, miután tisztázta, hogyan alakult ki a görög és a római történetírás, felvázolja az antik *historikusok* munkamódszerét, ill. az általuk szemmel tartott tematikai súlypontokat, továbbá a klasszikus ókor „történelemelméleteit”, valamint az antik historiográfiának más műfajokkal való érintkezéseit. Végül: összeveti az ó- és újkori történetírást. A mű írója különösen jellemzőnek tartja a klasszikus római történetírás didaktikus célkitűzését, amelynek már az egész korai időszaktól kezdve meghatározó jelentősége van, s még a polybiosi munkamódszert is ez a római, a környezet igényeit kifejező szükséglet határozta meg. Kár, hogy ez a színvonalas munka már meglehetősen elnagyoltan vázolja fel a Sallustius utáni időszak történetírását, úgyhogy e tekintetben már más, részben fentebb jelzett összefoglalásokhoz kell folyamodnunk.

Jó segítséget nyújtanak a különféle *kutatási beszámolók*, összegző tájékoztatások is. Ezek a „Forschungsbericht”-ek ma már csak részben jelennek meg különféle szakfolyóiratokban (vö. pl. J. M. Alonso-Núñez: *Amnianus Marcellinus in der Forschung von 1970 bis 1980*, AAHG, 36, 1983, 1–18; V. I. Ukolova: *Flavij Kassziodor*, *VopIszt.*, 1982, no. 2, 185–189; H. Crouzel: *Les études sur Origène des douze dernières années*, *ETHR*, 58, 1983, 97–107; J. Alsina: *Un enigma de la filosofía grega*: Posidonius, *AFFB*, 5, 1979, 1–18; L. di Salvo: *Studi sulle Historiae di Sallustio* (1969–1982), *BStudLat.*, 13, 1983, 30–58; Chr. Neumeister: *Neue Tendenzen u. Ergebnisse der Sallustforschung* (1961–1981), *Gymn.*, 93, 1984, 51–68), mert különösen azok a tájékoztatások bizonyulnak igazán eligazító jellegűeknek, melyek a legutóbbi időkben az ANRW-ben láttak napvilágot a historiográfiával összefüggésben, hogy találomra csak néhány ilyen emeljek ki: J. Gagé: *Auguste écrivaine*, *II* 30,1 (1982), 611–623; F. Càssola: *Diodoro e la storia romana*, *II* 30,1 (1982) 724–773; E. Gabba: *La storia di Roma arcaica di Dionigi d’Alicarnasso*, *II* 30,1 (1982) 799–816; L. H. Feldman: *Flavius Iosephus revisited; the man, his writings, and his significance*, *II* 21,2 (1984) 763–862; H. Aili: *Livy’s language. A critical survey of research*, *II* 30,2 (1982), 1122–1147; J. E. Phillips: *Current research in Livy’s first decade: 1958–1979*, *II* 30,2 (1982) 998–1057; G. Forni – M. G. Angeli Bertinelli: *Pompeo Trogo come fonte di storia* *II* 30, 2 (1982) 1298–1362; G. Maslakov: *Valerius Maximus and Roman historiography. A study of the exempla tradition*, *II* 32,1 (1984) 437–496; J. Hellegouarc’h: *État présent des travaux sur l’„Histoire Romaine” de Velleius Paterculus*, *II* 32,1 (1984) 404–436. Esetenként a kutatástörténeti összegezések akár monográfikus méretet is ölthetnek, mint ahogy a tárgykör beható ismeretében B. Scardigli tette (*Die Römerbiographien Plutarchs. Ein Forschungsbericht*).

Ugyancsak elengedhetetlen segédeszközt kínálnak a különféle *bibliográfiák*, melyek különösképpen az egyes szerzők vonatkozásában nyújtanak használható könyvészeti áttekintést. Ennek illusztrálására álljanak itt a következő adatok az utóbbi évek terméséből: L. H. Feldman: *Josephus and modern scholarship* (1937–1980), Berlin, 1984; H. Schreckenberg: *Bibliographie zu Flavius Iosephus*; W. Kissel: *Livius 1933–1978 Eine Gesamtbibliographie*, ANRW *II* 30,2 (1982) 899–997; L. Ficocchi: *Rassegna di studi macrobiani* (1969–1979), *BStudLat.*, 12, 1982, 34–85; H. Crouzel: *Bibliographie critique d’Origène, Supplément I, Instrumenta patristica VIII*, 1982; R. Radice: *Filone di Alessandria Bibliografia generale 1937–1982*, Napoli, 1983; E. Hilgert: *A bibliography of Philo studies. 1977–1978*, *StPhilon*, 6, 1979–1980, 197–200; N. Holzberg: *Bibliographie 1970–1980*, in: *Polybios*, *WdF*, 439–448; Strabone, *Saggio di bibliografia* 1469–

1978, a cura di A.M. Biraschi etc., Perugia, 1981; Rassegna di studi varroniani dal 1974 al 1980, a cura di G. Galimberti Biffino, Rieti, 1981; R. Sablayrolles: Bibliographie sur l'Épitoma rei militaris de Végèce, CGRAR, 3, 1984, 139–146.

Az utóbbi időszakban több olyan *gyűjteményes kötet* is napvilágot látott, amely jó információt kínál akár valamely történetíróval, akár a historiográfia meghatározott területével kapcsolatban, akár pedig egy olyan auctorról, akinek valamilyen érintkezése van az ókori történetírással, pl. a politikai gondolkozással. Gondoljunk olyan kötetekre, mint: R. Syme: *Historia Augusta Papers*; Bonner *Historia-Augusta-Colloquium 1979–1981*, *Antiquitas R IV*, Beitr. zur *Historia-Augusta-Forsch.* XV, Bonn, 1983; Marc Aurel, hrsg. von R. Klein; *Plinio il Vecchio sotto il profilo storico e letterario*, *Atti del Convegno di Como, 5–6–7 ottobre 1979 ...*, edd. L. Alfonsi – A. Ronconi, Como, 1982; Polybios, hrsg. von K. Stiewe – N. Holzberg, *Wege der Forschung*; Strabone, *Contributi allo studio della personalità e dell'opera*, I, ed. a cura di F. Prontera, Perugia, Univ. 1984. Az adott összefüggésben különösen kiemelném a *Wege der Forschung* kiadványsorozat jelentőségét.

A történetírókkal kapcsolatos kiterjedt kutatómunka az átfogóbb historiográfiai vizsgálatokhoz hasonlóan gyakran csapódik le különféle szempontú, gyakran más-más problematikájú, eltérő módszertani alapokon nyugvó *monográfiákban*, melyek számbavétele ugyancsak sok haszonnal jár részben újabb szerzők elemzése, részben további kiegészítő területek felgöngyölítése számára. Doktori disszertációból (*Studien zur Darstellungskunst u. Glaubwürdigkeit des Ammianus Marcellinus – Heidelberg, 1968 – Bonn, 1970*) nőtt ki K. Rosen *Ammianus Marcellinus* könyve (Darmstadt, 1982), mely rendkívül széles problémakört tárgyal – ha nem is mindig szigorú logikai rendben – a történetíró származásától kezdve, műve keletkezési idején át annak felépítéséig, érintve a történeti alkotás közönségét, forrásait, *excursus*-ait, stílusát, világnézetét, a kereszténységhez való viszonyát, a maga korához való tapadását, ugyanakkor hitelt érdemlő önállóságát stb. Bár Rosen – sok más monográfushoz hasonlóan – néha a túlértékelés hibájába látszik esni, mégis jó példát szolgáltat arra, mint lehet megfelelő regiszter segítségével jól áttekinthetővé tenni egy összetett és bonyolult kutatási anyagot. Bizonyára nagymértékben növelné a magyar ókor kutatás nemzetközi hírnevét és tekintélyét, ha Hahn István monográfia számba menő Appianos-disszertációja szintén megjelenhetne nyomtatásban, ahogy erre olyan eltérő színvonalú és jellegű munkák is érdemesnek bizonyultak témakörünkben, mint: H. W. Bird: *Sex. Aurelius Victor. A historiographical study*, Liverpool, 1984; Z. Yavetz: *Julius Caesar and his public image*, N. Y., 1983; J. J. O'Donnell: *Cassiodorus*; R. Bering-Staschewski: *Römische Zeitschichte bei Cassius Dio*, Bochum, 1981; R. M. Grant: *Eusebius as Church historian*, Oxford, 1980; T. D. Barnes: *The sources of the Historia Augusta*; T. Rajak: *Josephus. The Historian and Historicity*, London, 1983 (a szerzőnő plasztikusan mutatja be, mennyire problematikus Iosephus Flavius, akár mint politikus, akár mint történetíró; szerinte ez az auctor mindig hű tagja maradt a pápi arisztokráciának, a farizeusoknak, s így mérte fel, hogy jó kapcsolatot kell kialakítani mind Rómával, mind a hellénisztikus világgal. A zsidó felkelés valószínűleg nemcsak Róma, hanem ez ellen a zsidó elit ellen is irányult. A népe katasztrófájával végződő megmozdulás teljesen igazolni látszott Iosephus számára elképzelése helyességét, aki a tragédiáért a zelótákat tette felelőssé). A. Soby Christensen: *Lactantius the historian. An analysis of De mortibus persecutorum*; J. Lipovski: *A historiographical study of Livy, Books VI–X*, N. Y., 1981; Geiger: *Cornelius Nepos*; T. J. Luce: *Livy. The composition of his history*; P. Nautin: *Origenes*; U. Berner: *Origenes*, Darmstadt, 1981; K. Sacks: *Polybios on the writing of history*, Berkeley – Los Angeles – London, 1981 (a szerző hangsúlyozza a történetírással kapcsolatban a hasznosság elvét, olyan fogalmakat állítva a vizsgálat homlokterébe, mint: *opheleia*, *khresimon*, *pragmatiké historia* stb.); J. Fairweather: *Seneca the elder*; B. Baldwin: *Suetonius. The biographer of the Caesars*, Amsterdam, 1983 stb.

Természetesen nemcsak egyes historicusoknak szenteltek külön munkákat, hanem a történetírás egyes korszakai ill. formái is monográfiában kerültek feldolgozásra. E kategóriában az utóbbi évek egyik legmarkánsabb feldolgozása G. Puccionié (*Il problema della monografia storica latina*, Bologna, 1981).

Az egyes történetírók és alkotásaik mértékadó vizsgálata magától értetődően csak úgy történhet meg, ha korszerű és megbízható szövegkiadás áll rendelkezésünkre. E vonatkozásban az utóbbi időszakban hatalmas változásnak lehetünk szemtanúi. Szinte nincs olyan számbajelölhető auc-

tor, akinek a közelmúltban ne jelent volna meg olyan *editio*-ja, amely minden korábbián nagyobb mennyiségű kéziratos anyag feldolgozására épült, gondosan mérlegelve a stemmából adódó szempontokat, elvárásokat. A teljesség igénye nélkül szemléltessék ezt a következő adatok. A jeles Teubner-kiadás után most jelenik meg a Budé-sorozat Ammianus Marcellinusa (pl. V, 1984, ed. par M. A. Marié). Augustinus *De civitate Dei*-jének nemrég tették közzé kétnyelvű olasz *editio*-ját (1978-). Jeles munka: Pseudo-Aurelius Victor, *Les origines du peuple romain* (par. J. C. Richard, P., 1983); Boethius: *La consolazione della filosofia*, a cura di L. Obertello; Caesar, *Bellum Gallicum* (ed. W. Hering – Leipzig, 1987; *Commentarii de bello civili*, ed. O. Schoenberger, München, 1984; W. Herrmann: *Die Historien des Coelius Antipater*; A. Sparti: *Celso Antipatro in Nonio*, *Studi Noniani*, 7, 247–278. (Ez a Noniustól megőrzött töredékek kritikai kiadása, fordítással és kommentárral; s igen hasznos megjegyzések találhatók magáról a történeti műről és stílusáról); folyamatban van a Budé-sorozat Diodorus Siculusa is (Livre XVIII éd. par P. Goukovsky); Eutropius mai mérvadó kiadása C. Santinótól való (*Breviarium ab urbe condita*); a Jal-féle 1967-es, új utat törő *Florus editió*-ját egy katalán bilinguis követte a közelmúltban (*Gestes dels Romans*, II: *libre II – text rev. i trad. de J. Icart*, Barcelona, 1981); Granius Licinianusnak két nivós friss kiadása is van: *Historiarum reliquiae*, ed. N. Criniti, Leipzig, 1981; *Reliquiae*, a cura di B. Scardigli; széles körű előmunkálatokon alapuló fontos kiadvány: *Scrittori della Storia Augusta ...*, a cura di P. Soverini, Torino, 1983, I–II; jelentős a Budé-sorozat Iosephus *editió*-ja is (*Guerres des Juifs III – Livres IV–V – par A. Pelletier*); Iustinus: *Storie Filippiche*, a cura di L. Santi Amantini, Milano, 1981; immár a teljes Livius napvilágot látott a Budé-kiadványok között: az epitomákat rendkívül gondos vizsgálat után Jal tette közzé két kötetben, felhasználva mind a kódexek, mind az oxyrhynchusi papirusz szövegét; Macrobius: *Commentariorum in Somnium Scipionis libri duo*, a cura di L. Scarpa, Padova, 1981; Marcus Aurelius: *Ad se ipsum libri XII*, ed. J. Dalfen; Corneli Nepotis *Vitae cum fragmentis*, ed. P. K. Marshall, Leipzig, 1985; Nicolaus Damascenus: *Vita di Augusto ...*, a cura di B. Scardigli, Firenze, 1983; H. Crouzel: *Chronique origénienne*; folyamatban van egyfelől a Budé Társaság Polybios-*editió*-ja (pl. *Livres VI, VII–VIII* par R. Weil), másfelől ugyane szerző katalán bilinguis változata (*Livres XIII–XVI*, M. Balasch, Barcelona, 1981); Poseidonios: *Die Fragmente*, hrsg. von W. Theiler, Brl., 1982, I–II; Sallustius: *Bellum Catilinae*, ed. ... by J. T. Ramsey, 1984; Suetonius: *Divus Augustus*, ed. ... by J. M. Carter, Bristol, 1982 (kommentárral!); hasznos vállalkozás a stuttgarti Teubner Tacitus-sorozata is (edd. H. Heubner, A. Ötnerfors, J. Delz), akárcsak a Budé-kollektió, ill. az *Annales F. R. D.* Goodyear és H. W. Benario által közzétett könyvei; Velleius Paterculus mérvadó kiadását J. Hellegouarc'h tette közzé a Budé Társaságnál (*Histoire romaine*, I–II). Mindezek a kiadványok nyilvánvalóvá teszik, hogy ma nemzetközi színvonalú kutatást az antik historiográfia területén csak olyan kutatóhelyen lehet folytatni, ahol nemcsak a régi, immár jórészt elavult kiadások találhatók meg, hanem, ahol, rendelkezésre állnak a korszerű *editió*k is.

Persze vannak mindmáig nélkülözhetetlen *régebbi kiadások* is, melyek épp ezért állandóan újabb és újabb kiadásban is megjelennek. Ilyenek: Cicero: *De legibus*³, hrsg. von K. Ziegler u. W. Goerler; Eusebius: *Werke* stb.

Lényegesebb arra rámutatni, hogy a kiterjedt szövegkiadói tevékenységhez a *szöveghagyomány* beható tanulmányozása és intenzív *szövegkritika* kapcsolódik. Különösen sok – részben indokolatlan! – szövegkritikai ötlettel állt elő a nagynevű D. R. Shackleton Bailey, akinek egyik írása (*Textual notes on lesser Latin Historians*, HSPH, 85, 1981, 154–184) számos érdekes megjegyzést tesz olyan szerzők és munkák kapcsán, mint: Nepos, Valerius Maximus, Frontinus, Florus, Ampelius, Eutropius, *Origo gentis Romanae*, *De Viris illustribus*, Aurelius Victor, Dictys és Dares. Az angol tudós ötleteiből jutott Suetoniusnak is néhány (*Notes on Suetonius*, *CIJ*, 78, 1983, 316–318), ahogy figyelme a *Historia Augusta*-ra szintén kiterjedt (*Notes on the H. A.*, *Eranos*, 81, 1983, 117–130). Ez utóbbi munkával kapcsolatban igen fontos más szövegkritikai munkák is vannak: P. Soverini: *Problemi di critica testuale nella Historia Augusta*; C. Bertrand: *Quelques problemes textuels dans les vies d'Hadrien et d'Héliogabale de l'Histoire Auguste*, *LEC*, 50, 1982, 315–322 (a tanulmányíró E. Hohl több olvasata helyett javasol újat részben a szöveghagyomány, részben a HA szóhasználatá alapján).

A történetírók szövegének minél körütekintőbb és igényesebb feldolgozását segítik elő a *kommentárok*, melyek esetenként *egy-egy* meghatározott kiadáshoz kapcsolódnak. Ma már szinte alig van olyan fontosabb historiográfiai jelentőségű dokumentumunk, amelynek hasznosításához ne

rendelkezni ilyen vagy olyan részletességű magyarázattal. Ammianus Marcellinus feldolgozását több kommentár is megkönnyíti, így J. Szidaté (*Historischer Kommentar zu Ammianus Marcellinus*), ill. P. de Jongeé (*Philological and historical commentary on Ammianus Marcellinus*). Kitűnőnek ígérkezik A. D. Leeman és H. Pinkster Cicero *De legibus*-ához írt magyarázó anyag (az első rész az 1, 1–165-öt taglalta). Ugyancsak figyelemre méltó információt tartalmaznak a következő munkák: J. E. Atkinson: A commentary of Q. Curtius Rufus' *Historiae Alexandri Magni* Book 3 and 4; Diodoro Siculo: *La rivolta degli schiavi in Sicilia*, a cura di L. Canfora, Palermo, 1983 (a 34–35. könyvek fordítása magyarázatokkal); H. W. Benario: A commentary on the *Vita Hadriani* in the *Historia Augusta*; Ogilviének a liviusi első öt évhez írt magyarázata mára már klasszikus munkának számít, sajnos szerzőjének az idő előtti halála miatt is, de elismerést aratott J. Briscoe „A commentary on *Livy*”-ja is (Books XXXIV–XXXVII); hasznos segédesszköz továbbá: R. Scuderi: *Commento a Plutarco, Vita di Antonio*, Firenze, 1984; G. M. Paul: A historical commentary on Sallust's *Bellum Iugurthinum*, Liverpool, 1984; K. Vretska nagyszabású *Bellum Catilinae* kommentárja pedig a magyarországi kutatásokat is hasznosítja; H. Martinet: *C. Suetonius Tranquillus, Divus Titus*, Kommentar, Königstein, 1981; Tacitus: *Die Historien*, Kommentar V von H. Heubner u. W. Fauth; ill. *Kommentar zum Agricola des Tacitus*, Göttingen, 1984. Mindezen és a hasonló munkák nélkül ma már elképzelhetetlen bármiféle, önálló eredményre igényt tartó historiográfiai feldolgozás.

Elsősorban a történetírók nyelvi, szóhasználati sajátosságaihoz nyújtanak kitűnő támogatást és segítséget azok a szótárak, amelyek egy-egy *historicus* nyelvhasználatát vizsgálják és mutatják be. E munkák felhasználásával az esetek nagy részében szinte teljes bizonyossággal eldönthetünk fontos szövegkritikai problémákat. Anélkül, hogy itt tételesen felsorolnánk a már régi és klasszikusnak számító Caesar-, Cicero- ill. Tacitus-szótárak reprint kiadását, a teljesség igénye nélkül, hadd vonultassam fel az utóbbi időben közzétett, egyes auctorokra vonatkozó szótárakat, ill. szó- és névindexeket: M. Chiampo: *Index verborum Ammiani Marcellini*, I–II, Hildesheim, 1983; J. Oroz Reta: *Catalogus verborum quae in operibus sancti Augustini inveniuntur*; *Lexicon in Diodoro Siculo*, I–II, ed. Mac Dongall, Hildesheim, 1983; *Eutropii lexicon*, cur. M. P. Segolini – A. R. Corsini, Perugia, 1982; M. L. Fele: *Lexicon Florianum*, Hildesheim, 1975; V. Leinieks: *Index Nepotianus*, Univ. of Nebraska, 1976; S. Rocca: *Iulii Obsequentis lexicon*; J. H. Sleeman – G. Pollet: *Lexicon Plotinianum*; *Das Polybios-Lexikon* (I. ehhez G. Glockmann: *Bemerkungen zum Werk von Arno Mauersberger u. seiner Weiterführung*, Phil., 126, 1982, 289–299); L. Annaeus Seneca: *Opera philosophica*. *Index verborum*. *Listes de fréquence; relevées grammaticaux*, ed. L. Delatte etc., I–II, Hildesheim, 1981; W. Aly, *Index verborum Strabonianum* (Manuskript ...), Bonn, 1983; E. Otón Sobrino: *Léxico de Valerio Maximo*, I–II. E kategórián belül sajátos jelleggel bírnak az ún. konkordancia-szótárak, vö. pl. G. J. D. E. Archbold: *A concordance to the works of Ammianus Marcellinus*, *Phoenix Suppl. XIII*, Toronto, 1980 (számozatlan mikrokártyák); *A complete concordance to Flavius Iosephus*, ed. by K. H. Rengstorff, I–IV, Leiden. Idetartozó segédesszköz a *Collection Budé*, *Plutarque*, *Vies XVI*: *Index des noms propres, établi par E. Simon*, P., 1983. Mindezek az összegzések jó kiinduló pontul szolgálnak a különféle speciális szókincsvizsgálathoz, vö. J. Costas–Rodríguez: *Aspectos del vocabulario de Q. Curtius Rufus* (L. erről Rutz recenzióját, in: *Gn.*, 55, 1983, 166–168).

Ma már ott tartunk, hogy egy-egy szerző életművéhez nemcsak kifejezetten szótárt, hanem valódi átfogó lexikon elkészítését is tervbe vették. Ilyennek ígérkezik az *Augustinus-Lexikon*, vö. J. Oroz Reta, *Projecto de un Augustinus-Lexikon*, *Augustinus*, 26, 1981, 169–195.

Mindezek alapján az antik historiográfiai kutatások eljutottak arra a pontra, hogy nemzetközi szintű művelésük csak hatalmas könyvtári bázis segítségével oldható meg. Megfelelő feltételek hiányában az ilyen munka legfőjebb műkedvelő, népszerűsítő szinten végezhető.

Új felfedezések. Papiroológia. A fragmentumok felhasználása

Kifejezetten új historiográfiai dokumentum az utóbbi időben nemigen bukkant elő, bár mindíg lehetnek meglepetések. Így bukkant rá két franciaországi kódexben Augustinus addig ismeretlen leveleire J. Divjak, aki hamarosan ki is adta ezeket a szempontunkból sem érdektelen emlékeket:

Sancti Aurelii Augustini opera. Epistolae ex duobus codicibus nuper in lucem prolatae, Viennae, 1981.

Kiseb emlékek elsősorban a papirologia révén kerülnek többnyire elő. A kölni papiruszgyűjtemény egyik darabjának (inv. 4722) közzétételével így egészítette ki Augustusnak Agrippa felett tartott *laudatio funebris*-ére vonatkozó ismereteinket M. Gronewald (ZPE, 52, 1983, 61–62). T. F. Brunner két Appianos töredéket azonosított számítógépes program ill. a TIG adatbankjának segítségével (GRBS, 25, 1984, 171–175). Az újonnan kiadott historiográfiai papiruszszövegek áttekintését pedig R. Körner végezte el (*Literarische Texte unter Ausschluss der christlichen Historiographie*, APF, 29, 1983, 99–106).

Kellő invencióval és tudományos módszerességgel persze jól ismert auctoroknál, gyűjteményekben, kéziratokban is lehet töredékekre bukkanni, mint ahogy Szádeczky–Kardoss Samu is rálelt Polybios nyomára a Suda-lexikonban. Újabban P. Botteri Phótiós könyvtárában vélt rálelni olyan Diodorus Siculusnak tulajdonítható töredékekre, amelyek hitelességét a régebbi kiadók indokolatlanul vitatták, vagy még inkább: kétségbe vonták (*Arbitraire d'un éditeur et extraits disparus*, Photius, 244, Diodore de Sicile, MEFR, 95, 1983, 665–676).

Bár a töredékek felhasználása nagy óvatosságot kíván, módszeres felhasználásukkal újszerű megállapításokra tehetünk szert. Az id. Cato fg. 58 Peter alapján így valószínűsítette C. Ampolo, hogy a latin szövetségben Róma alárendelt szerepet játszhatott, mert neve ezért hiányzik vagy szerepelt a felsorolás végén. G. P. Verbrugge L. Cincius Alimentus helyét vázolta fel a római historiográfiában a fragmentumok révén, főleg a Fabius Pictorhoz való viszonyt igyekezve tisztázni (vö. Phill, 126, 1982, 316–323).

A művek datálása

Mint általában az antik irodalomban, meglehetősen nagy gond az egyes művek keletkezési idejének pontos tisztázása. Így érthető, ha a római historiográfiával kapcsolatos modern szakkutatásban is gyakran visszatérő téma a datálás kérdése, s az utóbbi időben több ponton sikerült is a korábbiaknál pontosabb eredményre jutni, ill. néhány kérdést új megvilágításba helyezni. E vonatkozásban példamutatóan jó áttekintést ad H. Boedefeld disszertációja: *Untersuchungen zur Datierung der Alexandergeschichte des Q. Curtius Rufus*, 1982. T. D. Barnes azt bizonyította, hogy Cassius Dio római történetének anyagát i. sz. 211–220 között gyűjtötte össze, s a mű megírása az ezt követő évtizedre esett (Phoenix, 38, 1984, 256–260). M. Sartori szerint Diodorus Siculus i. e. 60–30 közt dolgozott nagy munkáján, s az első könyv megszerkesztésére 45–44 körül kerülhetett sor. Vegetius *Epitoma rei militaris*-a Honoriusnak volt szánva, mert a mű az ekkori állapotokat tükrözi (C. Giuffrida: *Per una datazione dell'Epitoma rei militaris di Vegezio ...*, SicGymn., 34, 1981, 25–56).

A forrás kérdése

Ez az antik historiográfia kapcsán az egyik legtöbbször boncolgatott és központi jelentőségű téma. Pontos tisztázását az nehezíti meg, hogy itt gyakran olyan művek hatását kell lemérni, amelyek nem maradtak fent, s legfőljebb töredékeikből ismerjük. Ez a helyzet bonyolult és esetenként egészen finom vizsgálati eljárások kialakítását tette szükségessé. Így sikerült felderítenie R. A. Laroche-nak mennyiben hatottak Valerius Antias csataleírásai Liviusra. Az utóbbi első decasában 10 ütközetet ír le név említése nélkül, ám ugyanakkor mindig pontosan regisztrálja az elvett *signa* számát. Ezek a beszámolók mind Valerius Antiasra mennek vissza, mert egyedül ez az annalista érdeklődött ez iránt a speciális körülmény iránt, C et M, 35, 1984, 93–104. Különösen nagy érdemeket szerzett alapos vizsgálataival Appianos forrásainak tisztázásában Hahn I. (Appian u. seine Quellen, in: *Romanitas – Christianitas*, 251–276), de érdemlegesek e tekintetben Zaborovszkij elemzései is, aki a polgárháborúkról szóló részt a *Rhómaika*-tól független olyan egységnek tekinti, melyet a szerző több forrásból merítve, némi modernizmussal s számos terminológiai konfúzióval hozott létre (VDI, 1981, no. 158, 139–144). J. C. Richard amellet hozott fel meggyőző érveket, hogy az *Origo gentis Romanae* egyik forrása: Verrius Flaccus. Az antik politikai gondolkodás szempontjából is jelentősége van annak a körülménynek, hogy Cicerónak a *Dr re publica*-ban a spártai alkotmányra

vonatköz megjegyzései talán Polybios VI. könyvének magasztalására kívánnak válaszolni, talán Catóból és talán Poseidóniosból is merítve (I. G. Taifacos: Cicerone a Polibio; sulle fonti del *De re publica*, Sileno, 5–6, 1979–1980, 11–17). A Solimano Cipriano bizonyítékai mellett szólnak, hogy Dio Cassius csak felületesen ismerte Tacitust, s néhány hasonló hely alapján inkább közös forrásokra lehet következtetni (Tacito fonte di Cassio Dione?, RAAN, 54, 1979, 3–18). A már előbb említett Taifacos arról is meggyőzni látszik, hogy Livius Polybios közvetítésével Hannibal történetíróját: Sacylost követheti akkor, amikor Nabis szájába adja Róma és Spárta alkotmányának összevetését (Latomus, 41, 1982, 817–832). Érdeemes viszont megemlíteni, hogy ugyanezen liviusi hely kapcsán (34, 31, 17–19) V. Neri a popularisoknak a Gracchusok korára visszamenő érvelésére próbált meg következtetni (RSA, 10, 1980, 79–87). A két eltérő érvelés persze nem zárja ki feltétlenül és eleve egymást, de a tényállás azért arra figyelmeztet, hogy az efféle forrás-tanulmányoknak azért van hibalehetősége. Az egész kérdéskörrel kapcsolatban I. mindenesetre: H. Traenkle: Livius and Polybios. B. Scardigli azt tárta fel, hogy Nicolaus Damascenus Augustus-vitájá Asinius Polliótól függ. Igen alapos forrásvizsgálatot végzett a tacitusi *Annales* körül R. Syme, aki a senatus actáinak használatával kapcsolatban is sok mindent tisztázott (Tacitus, Some sources of information, JRS, 72, 1982, 68–82).

A szavahihetőség problémája

Ez a kérdéskör szorosan kapcsolódik az előbbihez, bár annál talán szélesebb körű, és sokkal több elméleti összefüggést vet fel. Az egyik ilyen szempont a *történetírói tisztesség* vagy az *objektivitás* elve. J. Bonquet arra az eredményre jut, hogy e gondolatot Polybios fogalmazta meg a leghatározottabban a korábbi történeti munkák iránt tanúsított megvetése ellenére (Polybius on the critical evaluation of historians, AncSoc., 13–14, 1982–83, 277–291). Ugyanakkor viszont egyes más ókori kutatók ez egész *antik történetírás fikatív jellegét* hangsúlyozzák, vö. C. R. Ligata: This story is not true. Fact and fiction in antiquity, *JWI*, 45, 1982, 1–13.

E kérdés egyik oldala pl. az *anakronizmus* is. Így M. A. Giua meggyőzően kimutatta, hogy teljesen a Severus-kori ideológia és politika hatja át azt az Augustus-dicsőítést, amelyet Tiberius szájába ad Cassius Dio (Augusto nel libro 56 della storia romana di Cassio Dione, Athen., 61, 1983, 439–456). Ugyanígy a severusi idők szelleme tölti meg Agrippa és Maecenas híres vitáját a kormányzásról, még ha van is olyan magyar kutató, aki nem veszi észre e megközelítés anakronizmusát (L. erről U. Espinosa Ruiz: Debatua Agrippa – Maecenas en Dión Cassio. Respuesta senatorial a la crisis del imperio romano en época severiana, Madrid, 1982).

Számolnunk kell esetenként a *tendenciozitással* is, mely néha valóságos „l'art de la déformation historique”-ba (Rimbaud kifejezése) nőhet át, bár ugyanakkor sokan inkább egy a mienknél nagyobb elfogulatlanságot is képesek lennének tulajdonítani a római historiográfiának. Jól példázhatja az ilyen ellentétes nézetek megfogalmazását épp a Caesar-kutatás. Míg pl. az utóbbi időkben D. F. Conley (Causes of Roman victory presented in the Bellum Gallicum ..., Helios, 10, 1983, 173–186) úgy véli: Caesar nem igyekszik saját bölcsességét bemutatni a római győzelmek fő okaként; addig J. F. Gardner sok más tudóshoz hasonlóan Caesar irányzatosságát emeli ki a gallok bemutatása során, hogy így igazolja hadjárait (The Gallic menace in Caesar's propaganda, *GaR*, 30, 1983, 181–189). A caesari tendenciozusság természetesen nyilván nem volt független az ellenfelek propagandájától sem, pl. a polgárháború időszakában a pompeianustól, l. erről M. Rambaud: Le point de vue de César dans le livre 3 du Bellum civile, *VL*, 1983, no. 89, 25–32. Az elemzések túlnyomó többsége az antik historiográfia erősen irányzatos voltát domborítja ki. Ezért is különös érdeklődésre tarthat számot G. Hinojo Andrés ama dolgozata, amely arról kíván meggyőzni: a Cicero nyomdokain haladó Velleius Paterculus- és Valerius-Maximus-féle teljesen negatív értékeléssel szemben Florus egészen a modern értékelésekhez hasonló árnyaltabb bemutatást ad a Gracchusokról (Juicio de los historiadores imperiales sobre los Gracos, *Helmantica*, 34, 1983, 293–308). Ezzel szemben J. Schwartz arra figyelmeztet, hogy a későcsászárkori történetírók: Aurelius Victor, Eutropius, az *Epitome de Caesaribus* és a *Historia Augusta* szerzői teljesen tendenciózus, igen hiányos és képzeletszülte információkat adnak az i. sz. 3. sz.-i császárok belpolitikájáról (Du bon usage des historiographes, in: Crise et redressement dans les provinces européennes de l'empire ..., Stasbourg, 1983, 3–9).

Bárhogy áll is ez az egész kérdés, a historiográfiai művek felhasználásában nem árt egyfajta *óvatosság*. Ambaglio pl. kimutatta, hogy Plutarchos csak viszonylagos hűséggel követi Hérodotost, s nyilvánvalóan ezt a módszert alkalmazza ott is, ahol az eredetit szinte egyáltalán nem és csak töredékesen ismerjük (Plutarco, Erodoto e la tradizione storica frammentaria, RIL, 114, 1980, 123–141). A historiográfiai *hagyomány hézagossága* mindenképp súlyos nehézség. Így pl. Sallustius azon *Historiae*-ja is csak igen töredékesen maradt fent, amely pedig egyedül adott talán igazán valóságos képet a Spartacus-féle felkelésről (vö. A. J. L. van Hoof: Spartakeers en Spartacisten ..., Lampas, 17, 1984).

A közelmúltban N. J. Austin arra hívta fel a figyelmet, hogy milyen szerepe van az *önéletrajzi elemnek* a történetírói alkotások valóságtartalma tekintetében (Autobiography and history. Some later Roman historians and their veracity, in: History and historians in late antiquity, ed. by B. Croke – A. Emmett, Sydney, 1983, 56–65). Ez a vizsgálati módszer persze a korábbi időszakokra is jól alkalmazható, ahogy ezzel már Caesar vonatkozásában is többször megpróbálkoztak – s nem is eredmény nélkül.

A római *múlt igazolása* ugyancsak gyakran eredményez „déformation historique”-ot. Ezért van pl. az, hogy Livius a ticinusi, a trebiai és a trasimenusi vereséget a római nép apológiája érdekében egyetlen személyre, ill. egy meghatározott csoportra hárítja (vö. M. Rambaud: Caesarodunum XV bis, 1980, 109–126).

A *későbbi korok politikai érdekei, szempontjai visszavettetésének* különösen nagy szerep jut a *korai történetírói hagyomány eltorzításában*, úgy, ahogy erre nálunk Ferenczy E. tanulmányai kínálnak jó példákat. Az utóbbi időkben is J. G. Wolf a *fasti* és a *leges actionis* közzétételével kapcsolatos tradíció kapcsán arra mutatott rá, hogy a Gn. Flaviusszal összefüggő történet Calpurnius Piso irányatos előadására vezethető vissza, amelyet Livius az ellenkező előjelű Macer-féle közléssel kontaminált, úgyhogy az egész történetből nem sok marad, mégha van is bizonyos pozitív mag, hogy ti. ő hozta nyilvánosságra a „Naptár”-t és a *leges actionis*-t (Die literarische Überlieferung der Publikation der Fasten u. Legisaktionen durch Gn. Flavius, Göttingen, 1980).

A historia ornata

Voltaképpen a most tárgyalt kérdéskör összefüggésben áll az antik historiográfiának attól a mai történeti irodalomtól eltérő sajátos arculatával is, hogy elsőrendűen nem tudomány volt, hanem a rétorikán nyugvó szépirodalom, már ahogy mai szemmel látjuk. Már Cicero *opus oratorium maxime*-nek nevezte, s lényegében tőle származik a *historia ornata* eszméje is, ami számára akkor is kiemelkedő jelentőséget biztosít a római történetírásban, ha ő maga nem volt is par excellence *historicus*.

A cicerói elképzelést nemrégiben J. Gaillard elemezte behatóan (La notion cicéronienne d'*historia ornata*, Caesarodunum XV bis, 1980, 37–45). Eszerint a felfogás lényege az, hogy egyedül az *orator* képes biztosítani a *dignitast* annak a történelmi műnek, amely egyfajta morális nemzeti öntudat kifejeződése, egyesítve a filozófiai emelkedettséget a nyelv művészi tárházával. A *historia ornata*-nak tehát egyaránt van etikai és esztétikai vetülete. Cicero nemcsak azt a követelményt fogalmazza meg, hogy „szépen”, a rétorikai kellékekkel „felékesítve” kell írni, hanem azt is, hogy a múltat, mint ideált, eszményt kell felvázolni. Az antik római történetírás szónoki, erkölcsi megalapozottságára világít rá. J. M. André egyik írása is (L'*otium* chez Quintilien ..., in: Hommages à J. Coussin, P., 1983, 193–206).

A historiográfiának persze számos érintkezése van az *ars oratoria*-val, s ezt a kutatások jól tükrözik is. Többen felhívták már a figyelmet arra: a római történetírás a maga múlton alapuló – ún. *archaeologiai* aspektusú – moralizálásával elsőrendűen „rábeszélni”, „meggyőzni” kíván. Ez a szempont hatja át például Livius munkásságát is (A. Fontán: Tradición historiográfica y arte retórica en la obra de Tito Livio). Ugyanakkor a rétorika kihát a *szerkesztésre* is, vö. A. Pennacini: *Strutture retoriche nelle biografie di Plutarco e Suetonio*, Sigma, 17, 1–2, 1984, 103–111. A tőle megszokott magas esztétikai elvárások szintjén, filozófiai megalapozottsággal tárja fel előttünk A. Michel a tacitusi *Agricola*-ban és *Germania*-ban, hogy miként használja a római történetíró egy bizonyos *politikai gondolat* szolgálatában a rétorika bizonyos eszközeit úgy, hogy alakzatait és

sententiát a költői érzékenység és a finomság iránti érzék hatja át (vö. Esthétique et philosophie politique dans l'Agricola et la Germanie de Tacite, VL). A szónoki *sententiák* szinte a rétor Senecánál játszott jelentőségét tudatosította Valerius Maximusnál B. W. Sinclair (Prometheus, 10, 1984, 141–146). A rétorikus mondatszerkesztésről és stílusösszefüggéseiről, legalábbis Livius vonatkozásában, külön monográfia is született, J. Gangelé (La phrase oratoire chez Tite-Live, I. róla Gaertner recenzióját: Gn. 56, 1984, 299–303). Az antik historiográfia részben rétorikus jellegű elbeszélő technikáját két szovjet szerző vizsgálta (T. I. Kuznyecova – T. A. Miller, Moszkva, 1984).

Mindezek alapján különös érdeklődésre tarthat számon G. G. Belloinak az a vizsgálata, miszerint a rétorikailag kiválóan képzett, s pályáját először így egyengető Iulianus császár később szembefordult a hagyományos *ars oratoría*val, s Ammianus Marcellinusból kikövetkeztethetőleg egy olyan egyszerű és direkt megnyilatkozást alakított ki, amellyel mindenekelőtt a tanulatlan tábori katonaságot tudta megnyerni (La antiretorica di Giuliano).

Topozok – paradigmák – exemplumok

Valójában az antik történetírás retorikai, szépirodalmi jellege is magával hozza a *közhelyek*, ill. az irodalmi sémák alkalmazását, ami eleve ellentétben áll a történelem iránt ma támasztott tudományos elvárásokkal.

Szinte nincs olyan antik *historicus*, akinek a tevékenységében ne vizsgálták volna meg mostanában az ilyen hagyományos elemek feldolgozását és kezelését. Csak néhány példával hadd szemléltessem ezt: – Patterns of communication and movement in Ammianus and Gregory of Tours, in: History and historians; R. J. Ponella: A Sallustian reminiscence in Aurelius Victor, C1Ph, 78, 1983 234 (ez az írás egyébként mutatja a topika és az ideológia összefonódását is, hiszen mindkét szerző úgy látja: a római *virtus* Róma nagyságának hordozója); P. Diadoti azt tanulmányozta, miként fonódnak össze eredeti módon Curtius Rufusnál a tömegpszichológia ábrázolása során a moralista történetírás közhelyei az alexandrinizmus és a kora-császárkori manierizmus elemeivel: a patétikus és a festői motívumokkal (Maia, 33, 1981, 225–231); P. Botteri azt vizsgálta, miként merített Diodorus Siculus a köztársaságvégi történetírás ún. nagy politikai témáiból (vö. Ktéma, 5, 1980, 77–87, ill. in: Demokratia et aristokratia ..., sous la direction de C. Nicolet, P., 1983); G. Marasco a Catilina-összeesküvésnek tulajdonított emberáldozatot egy, a szervezkedésekkel kapcsolatos toposznak tartja, amilyenről pl. az Apollodóros összeesküvés elbeszélésekor van szó (Diod. Sic., 22,5,1) (Sileno, 7, 1981, 167–178). Nálunk Borzsák I. tett kísérletet annak feltárására, hogy a római historiográfia tele van az Alexandros-legenda elemeivel, ahogy ezt esetleg Livius Hannibal-portréja is bizonyítja (Eirene, 20, 1983, 43–51); E. Ruschenbusch azt igazolta, hogy Polyb., 1, 10, 5 arra a beszédre megy vissza, melyet Thukydides ad Alkibiadés szájába a spártaiak előtt (Phil., 126, 1982, 289–299); G. Perl épp az ACD hasábjain tisztázta, miként sikerült Tacitusnak az etnográfiai közhelyek segítségével is ráébresztenie olvasóit: a hivatalos propagandával ellentétben igenis van germán veszély. Mindezekben a részletkérdéseken kívül szép számban folytak vizsgálatok az antik topikával kapcsolatban általában. R. F. Newbold azt vette számba, mennyire érdeklődnek az antik történetírók a természeti katasztrófák mint az isteni akarat megnyilvánulásai iránt, s ebben a szerző az annalsztika relikviáját látja (PACA, 16, 1982, 28–36). Felsorolásunk végén már a középkorra való átmenetképpen hadd említsem B. Guenée írását: Histoire, mémoire, écriture. Contribution à une étude des lieux communs, CRAI, 1983, 441–456. A szerző itt a középkor historiográfiai alkotásaiban megtalálható *praefatio*-k jellegzetes, nagyrészt antik eredetű toposzaira mutat rá: a *memoriae mandare* elvére, az írás magasztalására, mint az emlékezet segítőjére.

A közhelyek politikai használatára már az eddigiekben is utaltam, de a történelmi párhuzamok általában kiválóan alkalmasak meghatározott *politikai célkitűzések* jegyében való felhasználásra. A múlt példatárának ilyen jellegű kamatoztatására lényegre törő kísérlet L. Canfora kismonográfiája: Analogia e storia. L'uso politico dei paradigmi storici, Milano, 1982. A múlt történéseinek és jelenségeinek persze általános, egyetemes tanulsága is van, s a római historiográfia nem utolsósorban épp ilyen értelemben igyekszik megragadni az *exempla humana*-t, ahogy Curtiusnál is ez kerül az előtérbe, nem pedig a történelem egyedisége (vö. W. Rutz: Das Bild des Dareios bei Curtius Rufus, WJA, 10, 1984, 147–159). Így vizsgálta Valerius Maximus kapcsán az *exempla*-hagyományt G. Maslakov is (l. fentebb az ANRW összefoglalásai között).

A római történetírás moralizáló jellege

Az a körülmény, hogy a római historiográfia a múltat mindig mint példát kívánja felmutatni, egy eszményt követve és ugyanakkor alakítva ki, azt jelenti, hogy ezzel szorosan összefügg gyakorlati tanító szándéka, ami egyet jelent a moralizálással, az erkölcsi normák szigorú számonkérésével, s egyúttal azzal is, hogy az erkölcsi rend a római felfogásban a társadalom legfőbb letéteményese, s felbomlása magának Rómának is a hanyatlását idézi elő.

Helyesen húzta tehát alá a római történetírás moralizáló karakterét E. Lefèvre (*Argumentation u. Struktur der moralischen Geschichtsschreibung der Römer am Beispiel des römischen Freistaates* (2,1–2,15), in: Livius. Festschr. E. Burck, 31–57), aki egyszeresrind rámutat a római történetírás érvelő és absztrakt műbenlétére, ahol a történelmi forma úgy jelenik meg, mint az eszmék szolgálólánya. Mindennek jelentőségét mi sem emeli ki jobban, mint az, hogy a morális elvek már kialakulása pillanatától kezdve meghatározzák a római történelmi gondolkodást, l. ezzel összefüggésben: G. Bonamente: *Criteri moralistici nella storiografia del IV secolo a. C.* (in: *Tra Grecia e Roma*, 147–154). Így már az id. Cato a *mores Romani*-ban látta Itáliának a görögség feletti fölénye okát; ezért tagadott minden rokoni kapcsolatot a szabell Itália és a görög világ között, kifejezetten pozitívumot látva a szabinok autokhtoniájában (C. Letta, Athen., 62,1984, 3–30; 416–439). Ezért értékelté olyan magasra Cicero is Scipio Aemilianus és Crassus *doctrina*-ját, akik a rusztikus *mores*-t és a *virtus*-t képviselték, mert szerinte egyedül az ilyen magatartás képes a köztársaság erkölcsi válsága idején visszaállítani egy jól rendezett társadalmat (T. N. Mitchell: Cicero on the moral). Narducci arra az eredményre jutott, hogy bár Cicero vallotta a *mores maiorum* lényegének megőrzését, egyúttal annak mégis új formát kívánt adni (Il Cato maior, a la vecchiazza dell'aristocrazia romana, QS, 8,1982, no. 16, 121–163). B. R. Katz Sallustius esetében kimondottan a bűntudat fogalmával is él, igaz elsősorban személyes vonatkozásban, bár nem kizárólagosan, mert tágabb értelemben is tanulmányozza a sallustiusi *conscientia*-t ill. *consci*-us-t (vö. Eranos, 81, 1983, 101–111). A problémát a köztársaság végének időszakában B. Lewick tanulmányozta átfogóan (*Moral, politics and fall of the Roman Republic*, GaR, 29,1982, 53–62), aki az alábbi következtetésre jutott: a római történetírók morálisan értelmezték az egyes csoportok és személyek közti feszültséget, mint amely a *virtus* és az *ambitio* ellentétéből fakad, s ezért a köztársaság hanyatlásáért a morált tették felelőssé. A római történetírók által hirdetett erkölcs persze mindig a mindenkorai római arisztokrácia morálja volt elsősorban, ahogy Livius is ennek megfelelően adta elő Lucretia történetét (vö. S. N. Philippides: *Narrative strategies and ideology in Livy's rape of Lucretia*, Helios, 10,1983,113–119).

Az előbbiekből szinte törvényszerűen következik, hogy a római historiográfia a történelmet meghatározott *morális értékek* és kulcsfogalmak, vezéreszmék *jegyében tárgyalja. mutatja be. Caesar* például a galliai háború bemutatása kapcsán annak ellenére a *fides*-t hangsúlyozza, hogy a helyi lakosságnak eleve más elképzelései lehettek a politikai pártfoglaltakkal szemben támasztott elvárásokról és a tőlük megkövetelt lojalitásról, mint a rómaiaknak, Caesarnak azonban törvényesnek látszó alapot kellett teremtenie a senatus előtt hadjáratai folytatásához, s ezért kellett a *fides* elvéhez folyamodnia (L. erről G. Freyburger: *Un conflit d'interprétation de la fides entre César et les Gaulois?* REL, 61, 1983, 163–172). A politikai eszmék taglalása különösen nagy teret kapott a cicerói életmű vizsgálatában, s ennek számos historiográfiai vonatkozása, kihatása is van. Nemrég tette közzé dolgozatát Ciceróról mint politikai gondolkodóról J. B. Morall (HT, 32,1982, 3, 33–37), aki mindenekelőtt Cicero természetjogról vallott elméletének, ill. ún. „republikanizmus”-ának szentelte figyelmét, elsősorban a *De re publica*-t, a *De legibus*-t és a *De officiis*-t elemezve behatóbban. Mégis e tanulmány némiképp anakronisztikus, mert felfogása szerint az antik politikus nem ismerte fel a leküzdhetetlen osztálykrízist, vagy legalábbis nem akarta ezt megtenni, s egész politikai szisztémája ezt a vaktságot tükrözi. Sokkal árnyaltabbak az egykorú fogalmak jelentéstartalmával inkább tisztában levő G. Garbarino és A. Stoecklein írásai: az előbbi a *gloria* etikai-politikai fogalmát vizsgálta a *De officiis*-ben (in: *Tra Grecia e Roma*), az utóbbi pedig az egyik nagyjelentőségű cicerói kulcsfogalmat, az *otium cum dignitate*-t (in: *Festschrift M. Rassun*, hrsg. J. Stagl., Bril., 1982). Az ókori történetírás szempontjából ugyancsak döntő fontosságú kategória az eszményi polgár, a *vir bonus* alakja. Ezért egyáltalán nem közömbös, hogyan határozta meg pl. Quintilianus a római *orator* figuráját, vö. A. Brinton: *Quintilian, Plato and the vir bonus*, Ph & Ph, 16, 1983,

167–184. Az egész császárkor, főleg a senatusi arisztokrácia szempontjából döntő fontosságú kategória a *libertas*. I. C. Brown Tacitus szabadság-filozófiáját vizsgálta meg a *princepsi* hatalomhoz való viszonylatában. A római történetíró úgy vélte, hogy a *principatus*val együttjáró szolgaság ellenére, s annak is eleget téve, lehetőség van a régi köztársasági értékek és erények (*virtutes*) továbbvitelére, miként azt Agrippa pályafutása bizonyíthatja (Tacitus and a space for freedom, HT, 31, 4, 1981, 11–15).

Megőrzik jelentőségüket az antik historiográfiában az etikai kategóriák akkor is, amikor az ún. pogány szellemiség mellett egyre inkább előtérbe kerül az a *kereszténység*, mely végső soron maga is a mediterrán zsidó világgal összefonódó klasszikus ókor produktuma. Különösen nagy szerepet játszik az antik politikai gondolkodásban mind platonikus, mind keresztény részről: a gondviselés (*providentia*), az erény (*virtus*) és a törvény (*nomos, lex*). Ennek jegyében vizsgálta Plótinus etikai elméletét P. Plass, rámutatva, hogy az egyszerű polgári erény pusztán az a mérték, amelyet az időben élő ember testi szenvedélyeire alkalmaznak, míg az igazi erényre csak az a bölcs ismer rá, aki érzékeli a *providentiát*, az időn túli mintaképet (JCS, 7, 1982, 241–259). Ami pedig Augustinusnak a törvénnyel kapcsolatos nézetét illeti, J. W. Koterski bebizonyította annak időbeli változását. Míg korábban azt vallotta, hogy az ember a *ratio*-n keresztül ismeri meg a törvényt, a későbbiekben a hangsúlyt az isteni kegyelemre helyezte, azt vallva, hogy a legfőbb kötelesség az Isten szeretete (vö. AugStud., 11, 1980, 65–77).

A humanitás eszménye

A római történetírás moralizáló jellegéről szólva semmiképpen nem feledkezhetünk meg a *humanitas* jellegzetesen római fogalmáról, úgy is mint ideálról. A gyakran és sokat taglalt cicerói *humanitas* eszmekör helyett itt most hadd utaljak a filozófus Seneca nézetére a hatalom és az emberiség viszonyáról. Mint J. Blänsdorf feltárta, a római szerző a *humanitas* gondolatát szorosan egybekapcsolja az uralkodótól elvárt *clementia* erényével, ahogy az mindenekelőtt a *De clementia*-ból kiténik (vö. Seneca über Macht u. Menschlichkeit, in: Humanismus u. Politik, 103–151).

A történetlemformáló erőkről

Valójában már a római historiográfia moralizáló aspektusa is azt jelenti, hogy az antikok alapvetően a történelem más mozgatóinak tulajdonítottak döntő jelentőséget, mint a modern történeti kutatás. A kimondottan erkölcsi tényezők mellett azonban más mozgatórugókkal is számoltak, többek közt olyanokkal, amelyek a klasszikus ókor vallási elképzeléseiben is gyökereztek. Ennek megfelelően pl. szinte az egész antik történetírást áthatja a végzet, a sors, a szerencse és más hasonló kategóriák történelemalakító szerepe. Következésképp a legújabb historiográfiai kutatások is kiemelt helyen foglalkoznak velük. A kérdéskör egyik legátfogóbb elemzését Cupaiuolo végezte el (Caso, fato e fortuna nel pensiero di alcuni storici latini, BStudLat., 14, 1984, 3–38), akinek a vizsgálatai egyaránt kiterjednek Caesar, Sallustius, Cornelius Nepos, Livius, Velleius Paterculus, Tacitus, Florus valamint Ammianus Marcellinus szövegeire, megfogalmazásaira. Ezen túlmenően a szakemberek figyelme számos részkérdésre és részproblémára terjedt ki. A *fatum* és a szabad akarat konfliktusa gyakran foglalkoztatta az antik filozófusokat és historicusokat. Nem került el a probléma Augustinus figyelmét sem, aki a *De civitate Dei*-ben (5,9) ezzel kapcsolatban elvetette Cicero *De fato*-jának álláspontját, mint ahogy azt nemrég J. Oroz Reta mutatta ki (Une polémique augustinienne contre Cicéron. Du fatalisme à la présience divine, AugStud., 12, 1981, 19–41; ugyanez a tanulmány spanyolul is olvasható: Augustinus, 21, 103–104, 1981, 195–220). Érdekes probléma a *fatum* jelentőségének a tanulmányozása Boethius *Consolatio philosophiae*-jában is (L. erről J. C. Trakes: *Fortuna in the Consolatio*, Boethius ..., (diss.) Univ. of Minnesota Minneapolis, 1982 – mikrofilm). J. Puiggali kutatásai azzal az eredménnyel jártak, hogy Cassius Dio szerint a világot két erő irányítja: a *daimonion* és a *tykhé*, s a történetíró nem veszi észre, milyen ellentmondás áll fent a két tényező között. Ennek megfelelően úgy állítja be, mintha a két mozgatórugó sohasem hatna egymás ellen, hanem mindig felváltva lépnének működésbe (Les démons dans l'Histoire romaine de Dion Cassius, Latomus, 43, 1984, 870–883). J. Korpanty Livius műleteszemlézésének tulajdonítja, hogy a praefatio-ban mellőzi az *ambitio*-nak azt az állam- és népbololó szerepét, amelyet Sallus-

tius tulajdonít neki (Sallust, Livius u. *ambitio*, Phil., 127,1983, 71 kk.). A keresztény Orosius szintén nem habozik amiatt, hogy a „legfőbb igazság” nevében feláldozza a tények igazságát, s azt bizonygassa, hogy a történelemben a gondviselés progresszív módon nyilvánul meg (vö. C. Corbellini: *Brevitas e veritas nella storia di Orosio*, MGR, 9,1984, 297–314). Ugyanez a keresztény auctor Augustinusszal ellentétben úgy fogta fel a monarchiát és az azt támogató barbárokat, mint a *providentia* eszközt, mely az Isten uralmához vezet (vö. F. Martelli: *Reazione antiagostiniana nelle Historiae di Orosio?*, RSA,12,1982,217–239). Hasznos lenne kitérni itt azokra a történelemformáló erőkre, amelyeknek az újabb vizsgálatok szerint Philón és Plótinos tulajdonítottak jelentőséget, de terjedelmi okokból itt most már csak Y. Vernière ama következtetéseire utalok, hogy a plutarchoi determinizmus nem fatalizmus, mert a görög szerző egyfelől hisz a magasabb gondviselésben, másfelől pedig abban, hogy az ember szabadon cselekedhet az eseményekkel szemben (Masques et visages du destin dans les Vies de Plutarque, in: *Mélanges J. Duchemin*, P., 1983, 111–119).

A történelmi változások iránya

Ahogy az antik történetírás a társadalom sajátos fejlődésrugóival számolt, ugyanúgy részben más-képp határozta meg az állami és a társadalmi élet mozgásának irányát. Ma is még meglehetősen általános szkmaji berkekben is az a nézet, hogy a klasszikus ókor a végbemenő változásokat valamiféle körforgásnak fogta fel, a közel hasonló fejlődésgörbét befutó (világ)birodalmak rendszeres váltakozásának, s tulajdonképpen – a zsidó-keresztény felfogást leszámítva – idegen volt tőle a lineáris fejlődés, vagyis a haladás gondolata. Kétségtelen tény, hogy a legekleatásabb módon Polybios által megfogalmazott „az alkotmányok körforgásának” eszméje igen széles körben elterjedt volt, s nagymértékben meghatározta az antik történeti gondolkodást (vö. a közelmúltban H. A. Gaertner: *Polybios u. Panaitios, Überlegungen zu Polybis VI, 3–9*, WJA, N. F. 7,1981, 97–112), természetesen úgy, hogy közben számos kiegészítő elképzelés kapcsolódott hozzá, mint pl. éppen Polybiosnál és Panaitiosnál az uralkodóval való egyetértés gondolata, mely talán sajátosan római eredetű felfogás lehetett, hiszen a görögöknél korábban nem látszik előfordulni. Ami pedig az egymást váltó (világ)birodalmakat illeti, itt J. M. Alonso-Núñez arra a meggyőződésre jutott (*Die Abfolge der Weltreiche bei Dionysios von Halikarnassos*), hogy míg Polybios a római birodalom szerepének meghatározásakor a politikai valóságból indult ki, addig Dionysius Halicarnassensis magyarázatának és nézetének alapja a rétorika volt. Ugyanez a spanyol történész Strabón esetében a „világbirodalmak”-tana földrajzi alapjaira hívta fel a figyelmet (*Die Weltreichsukzession bei Strabo*, ZRGG, 36,1984, 53–54).

Ma már persze egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy az antik történelmi gondolkodás nem érte be a körforgás merev szkhémájával; főképp Mazzarino elemzései és legutóbb A. Novara terjedelmes monográfiája óta tudjuk, hogy részben az előbbi elmélettel párhuzamosan, részben azzal összefonódva megvolt a progresszió gondolata is, hisz pl. a latin nyelvben nem véletlenül jelenik meg ebben az értelemben is a *progressus* szó. Az említett átfogó munkákon kívül az utóbbi időben erőteljesen megsokasodtak a kérdés egy-egy részletét tárgyaló írások, magától értetődően elsősorban az ókor keresztény alkotóival összefüggésben, hiszen ez a felfogás mégis csak náluk a legerősebb. Így ezen elképzelés jegyében vizsgálta az augustinusi történelemfelfogás jelentőségét W. Berthold: *Zum Problem der Erkenntnis des geschichtlichen Fortschritts*.

Az egyetemes történelem ókori interpretációja

A „világbirodalmak” koncepciója valójában már eleve az egyetemes történelem irányába mutat. Ezt különösképpen A. Momigliano fogalmazta meg nyomatékkal (*The origins of universal history*, ANP, 12, 1982, 533–60), aki egyfelől számbavette az emberiség történetére vonatkozó görög elméleteket, másrészt a hellénisztikus történetírásban jelentkező elképzelést a birodalmak egymásutánjáról, ill. e gondolat hatását a „Dániel könyvé”-re.

Az egyetemes történelem legpregnansabb jelentkezése azonban kétségkívül Polybios munkásságával kapcsolódik egybe, aki először vélte felismerni, hogy a városok, népek addig széttagolt történelme a római világhatalom ereje révén kapcsolódik össze egységes egésszé. Nem véletlen tehát, hogy az egyetemes történelemmel összefüggő historiográfiai vizsgálatok jórészt a Polybios-

kutatásokhoz kapcsolódnak, vö. pl. J. M. Candau Morón: El concepto de historia universal en Eforo y en Polibio, ill. Szamohina is az egyetemes történelem polybiosi koncepciójáról tartott előadást a VDI 1981. évi, VIII. konferenciáján. Számos vizsgálat akad azonban más, a római birodalom keretein belül élő szerzőkre is. V. M. Sztrogeckij Diodorus Siculusnál vizsgálta az egyetemes történelem problémáját a XVI. Eirénékonferencián, amelynek *Acta*-jában meg is jelent összegzése (Praha, 1983, I 101–106). A problémakör beható és átfogó tárgyalását adja az ANRW-ben O. Seel (Pompeius Trogus u. das Problem der Universalgeschichte, II 30,2 (1982), 1383–1423). Lényegében ugyancsak az egyetemes történelem irányában mutatnak azok a keresztény historiográfiai próbálkozások is, melyek a világi, mindenekelőtt a római történelmet megpróbálják összekapcsolni a keresztény megváltástörténettel, úgy, ahogy ezt elsőként igazából talán Orosius tette (vö. S. Tanz: Orosius im Spannungsfeld zwischen Eusebius von Caesarea u. Augustin, *Klio*, 65, 1982, 305–311).

Róma mint világbirodalom

Ez a kérdés valójában nagyon szorosan összefügg az egyetemes történelemről kialakított antik elképzelésekkel. A probléma sokakat foglalkoztatott, köztük az utóbbi időben K. E. Petzoldot (Die Entstehung des römischen Weltreichs im Spiegel der Historiographie. Bemerkung zum *bellum iustum* bei Livius, in: Festschrift E. Burck, 241–263), aki az istenek által elképzelt és akart *impe-rium*-ot a *clientela*-rendszerrel és a *bellum iustum* koncepciójával összefüggésben vizsgálta. E vonatkozásban a későbbi időszakok egyfajta pesszimizmust mutatnak egyes szerzők szerint, mint például Tacitus esetében is. J. L. Riestra Rodríguez úgy véli, hogy Tacitus Róma-felfogása számottevően különbözik akár Senecától, akár Florusétól, s filozófiai szempontból Zénón elképzeléséhez közelít. Mert míg Florus álláspontja alapján Róma sorsa felett egyaránt bábáskodik a *virtus* és a *fortuna*, addig Tacitus attól tart, hogy miközben Róma egyetemes állammá lett, a *virtus* hiánya és a *fortuna* megfoghatósága következtében a birodalom végül is el fog tűnni, átadva helyét más népeknek (La idea del estado universal en Tacito, *HAnt.*, 8, 1978, 215–217).

A római imperializmus ókori megítélése – oikumenikus szemlélet

A klasszikus történetírás, benne a görög is, alapvetően egyetértett a római égisz alatt létrejövő világbirodalom eszméjével. Jóformán csak az egyiptomi görög: Timagenes és a gall Pompeius Trogus volt az, aki szembehelyezkedett az augustusi *principatus* Róma-centrikus és imperialista jellegű politikájával. Ez a felfogás valójában sztóikus alapokon nyugszik, és lényegében annak a helyzetnek a következtetéseit vonta le egy oikumenikus megközelítésben, amely egy birodalom óriásira növekedett méreteivel álltak elő (vö. L. Alfonsi: Pompeo Trogo, Crisi di indentità del mondo romano nel I secolo d. C., *Helikon*, 20–21, 1980–1981, 75–86). Ez az oppozíció azonban csak a sztóikus alapokban egyezett meg a principatussal szembeni „senatusi ellenállás”-sal, amely a köztársasági *virtutes* és a *libertas* védelmezése kívánt lenni a monarchia fenyegetésével szemben (l. ehhez: J. M. Alonso-Núñez: L'opposizione contro l'imperialismo romano nella storiografia e contro il principato nella storiografia del tempo di Augusto, *RSA*, 12, 1982, 131–141).

A görögség viszonya a római világbirodalomhoz

A jelentkező oppozíciós törekvések ellenére azonban elmondhatjuk: a Mediterraneum vezető szellemiségét képviselő görögség s általában véve a beolvadó hellenisztikus műveltségű elem magáénak érezte a római világhatalmat. Dionysius Halicarnassensis egyértelműen azt a programot fogalmazta meg, hogy a görög városok fogadják el Róma felsőbbbségét, s váljanak az *imperium* integráns elemeivé, mert ez az egyetlen járható út a görög egység és „identitás” újbóli megvalósítása számára (vö. E. Gabba: Political and cultural aspects of the classicistic revival in the Augustan age, *CA*, 1, 1982). Ezzel összhangban állította ugyanez a görög szerző a régi rhétórokról szóló munkájában, hogy a római világbirodalom győzelme volt az, ami az „atticizmust” valóban vissza tudta állítani (RFIC, 109, 1981, 52–59). Mindez anak a gondolatnak a továbbvitele, amely már Polybiosnál kezd megjelenni, aki nemcsak elismerő értékelését adta a római *res publica*-nak, de F. Millar szerint elég he-

lyes képet is felvázolt róla (vö. JRS, 74, 1984, 1–19). Róma irányító szerepét ő már realista módon, a Róma általképviselt értékekkel hozta összefüggésbe (l. erről F. W. Walbank: Il giudizio di Polibio su Roma, AIV, 140, 1981–1982, 237–256). Mindezt persze Polybios még úgy fogalmazta meg, hogy amikor elismerte a római rendszer és hadsereg magasabbrendűségét, nem adta fel a maga népi identitását (B. Shimron: Polybius on Rome, A reexamination of the evidence, SCI, 5, 1979–1980, 94–117). A már Dionysius Halicarnassensis esetében érintett gondolati irányba mutat Strabón koncepciója is (F. Lasserre: Strabon devant l'empire romain, ANRW, II 30,1 (1982), 867–896. Viszonylag nemrég jelentkezett G. Zecchini azzal a megközelítéssel, hogy az Antoninusok korától a görögség körében a római hatalomhoz való viszonyulás két különböző formájával találkozunk. Míg a maga ideálját Thukydidesben látó epikureus Lukianos Róma-ellenes felfogást vall, addig a sztóikus orientációjú Arrianos, akinek Hérodotos a példaképe, továbbra is a római rendszer híve. Ez utóbbi álláspontot teszi magáévá és viszi aztán tovább Cassius Dio (Modelli e problemi teorici della storiografia nell'età degli Antonini, CS, 20, 1983, 3–31).

Az államról kialakított elképzelések a historiográfiában

A fentebb elmondottak érthetővé teszik, hogy a római kori latin és görög nyelvű történetírás, valamint a rokon műfajok határozott érdeklődést mutatnak az államelméletek tekintetében, hisz ez a kérdés összefüggésben áll egy világhatalom minden problémájával, Róma nagysága és szerepe ugyanis a kortársak elképzelése szerint elválaszthatatlan államiságától, kiváló alkotmányától, ahogy ez a gondolat már az id. Catónál felülrik (vö. A. Guarino: Funambolismi catoniani, Vichiana, 11, 1983, 159–163), aki a római *res publica*-t a méhkaszhoz hasonló természetes alakulatnak tartja (l. erről W. R. Johnson: Vergil's bees. The ancient Romans' view of Rome). Hatása miatt is roppant jelentőségűnek bizonyul a római historiográfia szempontjából Cicero elmélete, aki a *civitas mixta*-ról, a „kevert államformá”,-ról vallott elképzelése kialakítása során főképp Polybiost és Platónt használta forrásként (l. a legutóbbi időben J. L. Ferrary: L'archéologie du *De re publica* (2,2,4–37,63), Cicéron entre Polybe et Platon, JRS, 74, 1984, 87–98). H. Cambeis arra az álláspontra helyezkedett, hogy Cicero a monarchia elve jegyében az ideális királyság elemeit igyekszik szétosztani a különféle intézmények között, minthogy az eszményi feltételek egyetlen személyben nincsenek szavatolva (Das monarchische Element u. die Funktion der Magistrate in Ciceros Verfassungsentwurf, Gymn., 91, 1984, 237–260). Alföldy G. annak a kérdésnek szentelt érdekes dolgozatot, hogy miként látta Suetonius az állam és a társadalom átalakulását a köztársaságról a principátusra való átmenet idején, azon elképzelései alapján, amelyeket a politikai és társadalmi normákról, ill. magáról az államról alakított ki (Römisches Staats- u. Gesellschaftsdenken bei Sueton, AncSoc., 11–12, 1980–1981, 349–385). Cassius Dióknak is tanulságos volt az az elképzelése, hogy a *démokratia* sem Augustus, sem a Severusok idején nem praktikus, miként ezt a szerző az Agrippa szájába adott, némiképp anakronisztikus szavaiban kifejezi (P. McKechnie: Cassius Dio's Speech of Agrippa. A realistic alternative to imperial government, GaR, 28, 1981, 150–155). A Dio-féle államfelfogáshoz értékes hozzájárulás B. Manuwald munkája is (Cassius Dio u. Augustus, l. róla Schmitthener recenzióját: HZ, 235, 1982, 156–158). Fontos szerepet játszanak az államelméleti megfontolások a keresztény történeti vagy historiográfiai jelentőségű művekben is.

Területi eltérések a római történetírásban

Az előzőekben szóltunk arról az integrációs erőről, amely a Római Birodalmat jellemezte, s mely a historiográfiában is jelentkezett. Mégis a császárkorban – időben változó mértékkel – megmutatkoznak bizonyos olyan szemléletbeli elkülönülések is, amelyek összefüggésben állnak az *imperium* egységén túlmutatató dezintegrációs folyamatokkal. G. Sabban egyfelől azt vizsgálta, hogy Ammianus Marcellinus információi révén tárul fel egyes alattvalóknak az ún. gall hazához való ragazkodása. W. Ameling arra hívta fel a figyelmet, mennyire meghatározta Cassius Dio magatartását, álláspontját bithyniai görög származása (Cassius Dio u. Bithynien, EA, 4, 1984, 123–138). Florus birodalomfelfogására ugyancsak hatással lehetett Hispania iránti szimpátiája (l. erről J. Straub: im.). A legerőteljesebb azonban ez az elkülönülés – mint erről már más összefüggésben

szóltam – Pompeius Troguśnál (vö. R. Urban: Gallisches Bewusstsein u. Romkritik bei Pompeius Trogus, ANRW, II 30, 2 (1982), 1424–1443; M. Rambaud: Trogoe-Pompée, un gaulois dans l'empire, in: La patrie gauloise, d'Agrippa au VIe siècle, Actes du Colloque, Lyon, 1983, 129–146).

Hatások és kölcsönhatások – utóélet

Magától értetődő, hogy a sok kultúrát magába olvasztó római birodalom történetírását különféle hatások érték, főleg azon görögség részéről, amelynek körében a történetírás műfaja valójában megszületett. Nem véletlen, hogy Fabius Pictorral kezdődőleg a korai római történetírás nemcsak görög nyelvű volt, de nagyon erősen hatott is rá annak szemlélete, ábrázolási módja. Ez részben a későbbiekben is jellemző lesz.

Részletesen taglalta ezt a problémát a historiográfiai jelentőségű Cicero esetében J. Mandel, aki hangsúlyozta: a római szerző azt az ékesszólásra és drámai effektusra építő történetírást részesítette előnyben, amely részben Isokratés, részben Aristotelés elméleti megállapításaira támaszkodott, s ugyanakkor kevésbé tartotta szem előtt a pragmatikus történetírás megalapítóját: Thukydidést. (L'histoire hellénistique et son influence sur Cicéron, Euphrosyne, 10, 1980, 7–24; l. még e problémakörhöz: I. G. Taiphakos: Cicero and the Sicilian historiography: Timaeus, Ciceroniana, n. s. 4, 1980, 177–189).

Ehhez a tárgyhoz tartozik a *történetírói hagyomány* kérdése is. Ismeretes, hogy ehhez milyen kritikusan viszonyult Polybios, s az ezzel való konfrontáció is elősegítette álláspontja még határozottabb tisztázását (vö. J. Bonquet: Polybios on the critical evaluation of historians, AncSoc., 13–14, 1982–83, 277–291). Ugyancsak hozzásegít a történetírói hagyomány tisztázása Tacitus jobb megértéséhez, ezzel kapcsolatban I. D. Flach: Tacitus in der Tradition der antiken Geschichtsschreibung.

Az utóbbi időben különösen behatóan foglalkozott a kutatás Sallustiósszal. Így kimutatták a thukydidészi megalapozást, vö. T. F. Scaulon: The influence of Thucydides on Sallust (l. róla A. Michel ismertetését: REL, 61, 1983, 377), ill. K. Büchner: Thukydides u. Sallust über den Verfall der Wertbegriffe; valamint a platóni filozófia szerepét, vö. D. B. Mac Queen: Plato's Republic in the monographs of Sallust.

Az egyéb auctorokat ért hatásokat ill. továbbélésüket szintén nem egy munka vizsgálta a közelmúltban. M. Pucci Appianus használatát mutatta ki Rufinus *Historia ecclesiastica*-jában. Aurelius Victor ugyancsak visszhangra talált Sulpitius Severus *Chronicon*-jában (l. erről L. Bessone: RFIC, 108, 1980, 431–441). A catói ideológia jelentőségét Florus történeti munkájában nemrég G. Brizzi valószínűsítette (Imitari coepit Annibalem / Flor., I 22, 55) Apportí catoniani alla concezione storiografica di Floro? Latomus, 43, 1984, 424–431). A *Historia Augusta* középkori fortleben-jének egyes fejezeteit C. Bertrand dolgozta ki (L'*Historia Augusta* et son influence sur quelques auteurs du moyen age, Entretiens ..., Univ. de Liège, 1982). M. von Albrecht a liviusi hagyomány jobb megismeréséhez járult hozzá egyik tanulmányával (*Fides* u. Völkerrecht. Von Livius zu H. Grotius, in: Livius, Festschr. E. Burck, 295–299), kimutatva a *historicus* egyik helyének hatását Grotiusra. Külön tudományos tanácskozáson volt szó Tacitus utóéletéről: La fortuna di Tacito (Atti del Colloquio).

A történelmi közgondolkodás szempontjából fontos római művek nemcsak a korai időkben, de a későbbiekben is napvilágot láttak görögül, politikai és propagandisztikus okokból. Így szükségképpen fölmerül a latin művek *görög nyelvű tolmácsolásának* problémája. A téma utóbbi időben oly gazdag irodalmából itt csak néhány Augustusra vonatkozó kérdést érintünk. A *Res gestae divi Augusti* görög szövegének rekonstruálása, ill. propagandahatárának feltárása szempontjából fontos az alábbi két tanulmány, vö. J. Humphrey – M. Reinhold: *Res gestae* 4, 1 and the ovations of Augustus, ZPE, 47, 1984; valamint D. N. Wigtíl: The ideology of the Greek *Res gestae*, ANRW, II 30, 1 (1982), 624–638.

Míg kezdetben a latin történetírók alkottak görögül, később már a görög ajkúak kezdtek latinul írni, mintegy ezzel is kifejezve a római latin historiográfia rangját és súlyát. Minderre a legjobb példa Ammianus Marcellinus. Vele kapcsolatban P. Mattheus arra hívta fel a figyelmet, hogy bár írás- és gondolkodásmódja messzemenően görög meghatározottságú, azért a latin nyelv és kul-

túra sokkal mélyebb hatást gyakorolt erre az auctororra, mint ahogy gyakran fel szokták tételezni (Ammianus' historical evolution, in: History and Historians, 30–41).

Azért persze a klasszikus görög historiográfia az egész késői római történetírásban is jelen volt, ugyanúgy, ahogy Bizánc szellemét is áthatotta. Mint B. Baldwin áttekintéséből is kiderül az i. sz. 238 és 565 közti periódusban a görög nyelvű irodalomban a hagyományos historiográfiának valamennyi fontosabb ága megtalálható volt; ám ezekhez társult még az egyháztörténet is, s az egykorú szerzők mindenekeelőtt a kortárs történelem iránt érdeklődnek, méghozzá úgy, hogy a bizánciak számára gyakran a Nyugat-Római Birodalom is fontos (Greek historiography in late Rome and early Byzantium, Hellenica, 33, 1981, 51–65).

A római historiográfia korszakai

Már az eddigiekből is kitűnhetett: bármennyire is megvannak a római történetírás általános jellemzői, sajátos vonásai, azért a maga több évszázada alatt számos változáson is keresztülment, aminek következtében a szakkutatás hajlamos külön-külön is elemezni egy-egy periódus római historiográfiáját.

Különösen nagy figyelmet szentel a modern kutatás a *római történetírás kezdeteinek*, amely téma ráadásul külön módszert is igényel, minthogy erre az időszakra vonatkozólag vagy csak szerény s gyakran megbízhatatlan töredékekkel rendelkezünk, vagy mindössze meglehetősen problematikus utalásokkal. Így szigorú kritikára van szükség, de még ez sem veszi elejét a meglehetősen nagy véleménykülönbségnek, egymás mellett létező eltérő hipotéziseknek. Önálló monográfiát szentelt pl. az *Annales maximi* vizsgálatának B. W. Frier (Libri Annales pontificum maximorum. The origins of the annalistic tradition, I. róla Kierdorf recenzióját: Gymn., 90, 1983, 344–46). A legtöbb vitára azonban kétségkívül a Fabius Pictor-kérdés ad okot, akit Alföldi A. a korai időkre vonatkozó egész annalisztikus anyag meghamisításáért tett felelőssé. Lévén, hogy a téma szakembere nálunk Ferenczy E., e problémába nem kívánok belebonyolódni, csupán azokra az újabb vizsgálatokra utalok, melyek – mint legutóbb nálunk Borzsák I. tette – Fabius Pictor nyomait próbálják meg föllelni Cato, Dionysius Halicarnassensis, Livius vagy éppen Plutarchos műveiben. A Luisi az idősebb Catót Fabius ideológiájának örököséként fogja fel (IuvLuc., 3–4, 1981–1982, 161–186). Verbrugge részben Dionysius Halicarnassensis és még inkább Plutarchos alapján próbál meg visszakövetkeztetni Fabiusra (Fabius Pictor's Romulus and Remus, Hist., 30, 1981, 236–238). Ugyancsak sok kérdést vet fel a történetíró Cincius Alimentus elveszett munkássága is. Helyét a római historiográfiában G. P. Verbrugge igyekezett kijelölni (Phil., 126, 1982, 316–323), Cassius Dionál kimutatható nyomaival pedig V. La Bua foglalkozott. Ugyanakkor J. G. Wolfnak a *Fasti*-val kapcsolatos vizsgálatai (Die literarische Überlieferung der Publikation durch Gn. Flavius, Göttingen, 1980) már átvezetnek bennünket az i. e. 2.–1. sz.-i annalisztikához, mivel a *Fasti* és a *Leges actionis* publikálásával összefüggő, Gn. Flaviusszal kapcsolatos hagyomány megítélése szerint Calpurnius Pisóra vezethető vissza, akinek az előadását Livius kontaminálta Macer közlésével. A római historiográfia korai szakaszával jól összekapcsolható R. A. Laroche munkája is: Early Roman chronology. Its schematic nature, in: Stud. in Latin Lit., III, 5–25.

A valóban szépirodalmi színvonalú római történetírás, a *historia ornata* a köztársaság alkonyán és a principátus hajnalán született meg, s tulajdonképp ekkor formálódtak végleges érvényűvé a római történelmi gondolkodás fentebb már részben érintett jellemzői. E periódus tehát döntő jelentőségű az antik historiográfia szempontjából, mégsem született – ismereteim szerint – az utóbbi időben olyan munka, amely átfogóan épp e korszak történetírását elemezte volna. Annál számosabbak viszont az ekkori historicusokra vonatkozó kutatások, ahogy arról az eddigiben már számot adtunk.

Van viszont átfogó értékelésünk az Antoninusok időszakára G. Zecchini tollából (L. már fentebb), s különösen jó áttekintést kapunk a későantik történetírásról abban a tanulmánykötetben, amelyet B. Croke és A. M. Emmett állítottak össze egy 1981-es Sidneyben megtartott konferencia alapján. History and Historians in Late Antiquity, Sidney – Oxford – New York – Toronto – Paris – Frankfurt aM, 1983. A kiadvány készítői jól összegzik az antik történetírásban a 4–7. sz. folyamán bekövetkező változásokat, melyek olyan tényezőkkel állnak összefüggésben, mint a kereszt-

ténység győzelme, ill. a germán népek megtelepedése a Római Birodalom területén. A szerzők rámutatnak, hogyan élt tovább a klasszikus hagyomány, mindenekelőtt a Keleten (vö. Prokópios, Agathias), s nemcsak stilisztikai szempontból, hanem eszmetörténeti vonatkozásban is. E. A. Judge szerint ezek a tradicionális keretek esetenként akadályai lehettek annak, hogy a valóságos folyamatokat igazán helyesen fogják fel és mutassák be, így pl. Ammianus Marcellinus és Eusebios esetében. A keresztény múltinterpretációnak olyan adekvát formája is kínálkozik persze, mint a keresztény világkrónika, amely először a Keleten jelenik meg. Míg azonban itt: Bizáncban keresztény szellemben értelmezik át a világot, miközben magukat rómaiaknak tartják, ugyanakkor azonban Nyugat-Európában megfigyelhető a római kultúrával való szakítás egyfajta tudata; s a barbárok is hozzálátnak a maguk időben és térben való, vagyis történeti megjelenítéséhez.

Róma keresztény történeti irodalma

A császárkori történelmi gondolkodás egyik jellegzetes és részben új formája a keresztény szellemiségű historiográfia, még akkor is, ha ez semmiképp sem választható le magáról a klasszikus antikvitásról, úgy, ahogy ezt főképp régebben sokan megtették.

A kereszténység bizonyos mértékig a historiográfia új formáit is magával hozta, mint amilyen a világkrónika, az egyháztörténet, a *martyriumok* s némiképp a szentek élete is. Az elsővel újabban B. Croke foglalkozott, főleg Eusebiosszal összefüggésben (*The origins of the Christian world chronicle*, in: *History and Historians*, 116–131), az egyháztörténetet pedig egy külön kötet taglalta: *La storiografia ecclesiastica nella tarda antichità*, I. róla Ceressa-Gastaldo kritikáját in: *Maia*, 34, 1982, 318.

A maga Róma-ideológiája is megvolt a keresztény történetírásnak, ahogy erre Orosius – és részben Prudentius – kapsán nemrég K. Schoendorf mutatott rá, vö. tanulmányával: *Von der augusteischen zur christlichen Romideologie, Anregung*, 28, 1982, 305–311.

M. Sordi színvonalas tanulmánya igen alaposan taglalja az ún. klasszikus antik és a keresztény történetírás viszonyát (*Dalla storiografia classica alla storiografia cristiana*, CCC, 3, 1982, 7–29). Szerinte – a hagyományos felfogással ellentétben – a keresztény történetírás elsősorban nem abban különbözik a klasszikus ókoritól, hogy elutasítja a történelem ciklikus menetét, hiszen ez az utóbbi felfogás nem volt jellemző a „pogány” történeleminterpretáció egészére. Valójában az a megkülönböztetés sem abszolút érvényű, hogy a tradicionális antik nézettel szemben a kereszténység sokkal határozottabban képviselte volna az emberi cselekvés szabadságának összebékítését az isteni irányítással. A keresztény történelemkoncepció alapvetően abban mutatkozik újnak, hogy főképp a történelmen túli élet, vagyis az örökkévalóság iránt érdeklődik, s ennél fogva gyökeresen más perspektívában emeli ki az emberi értékeket.

A historia fogalma az antik Rómában

Már az eddig elmondottak is nyilvánvalóvá tehetik, hogy a klasszikus antikvitás folyamán s magában Rómában is időben változott a történelem értelme és értelmezése. Kikerülhetetlen volt tehát, hogy a szakkutatás ki ne térjen e fogalom változó interpretációjára. Ezzel összefüggésben a legutóbbi időben külön monográfia is készült, vö. G. Press: *The development of the idea of history in antiquity*, Montreal, 1982. A Demandt hasonló jellegű vizsgálatai e téren bár az antikvitás egészére kiterjednek, mégis mindenekelőtt az ókor késői szakaszát veszik célba. Egyik idevágó cikkében például öt aspektusból közelítette meg a *historia* változó kategóriáját a Diocletianustól Theodorichig terjedő időszakban (*Geschichte in der spätantiken Gesellschaft*, Gymn., 89, 1982, 255–272). Vizsgálta, kik voltak a történelmi tudat hordozói, s hogy mi volt ennek tartalma, mik voltak funkciói, kifejezési formái, valamint azt, hogy a korabeli *historia* milyen jövőképet vázolt fel a birodalom felbomlásának ideje előtt, ill. az alatt. A *historia* változó jelentéstartalmát terjedelmes műben elemezte J. van Selers is, akinek figyelme nemcsak a klasszikus antikvitásra, hanem a bibliai előzményekre is kiterjedt (*In search of history. Historiography in the ancient world and the origins of Biblical history*, New Haven, 1983).

A történelem menetének értelmezései

A történelem értelmezésével szoros összefüggésben áll a történelem mechanizmusának, alakulása jellegének és irányának meghatározása. Mint már korábban is láttuk, az ókorban ugyanúgy megtaláljuk a történelem lineáris menetének s ezzel együtt a progresszióknak a gondolatát mint a ciklikus megújulás, vagyis a szakaszos elhalás és megújulás elképzelését. Ez utóbbi az élő szervezet törvényszerűségének a benyomását kelti, s így természetes, hogy az ókor történelemszemléletét gyakran erőteljes *biologizmus* hatja át.

Magától értetődő tehát, hogy az utóbbi időben több olyan munka is született, amely az ókori Róma organikus történelemfelfogását elemzi. Alkalmazta ezt a nézőpontot az a Cicero is, aki egyébként egyfajta társadalmi értékrend alapján magát az *ars medica*-t meglehetősen lebecsülte (vö. F. Stok: *L'ars medica e il suo esercizio nell'ideologia ciceroniana*, Index, 11, 1982, 27–36). A biologikus szemlélet különösen fontos szerepet játszik annál a Florusnál, aki elsőként alkalmazta igazán átgondoltan a római néptörténetének periodizálására az emberi életkorokat. Ennek megfelelően ez a *historicus* azt a nézetet hangoztatta, hogy az *imperium Romanum* valóságos *corpus*, test, amelynek *animaja* és *mens-e*, vagyis lelke és értelme a *princeps*, úgy ahogy az a gondolat már Tacitusnál is felülkelt. Florusnak az volt a meggyőződése, hogy az egész *genus humanum*-nak, az emberiségnek ebben az *imperii corpus*-ban kell egyesülnie (vö. J. Straub idézett tanulmányával in: JRZ, 25, 1978, 173–195). Florus organikus történelemértelmezésének létrejöttében feltehetőleg a rhétor Senecának is szerepe volt, így a problémakör megértése szempontjából nagyon fontos R. Häusslernek a budapesti FIEC kongresszuson elhangzott s aztán ennek *Actáiban* megjelenő előadása (Neues zum spätrömischen Lebensaltervergleich, in: Actes VIIe Congr. FIEC, II 183–191), amely az idősebb Senecának tulajdonítja azt a pesszimista kicsengésű életkor hasonlatot, amelyet aztán Lactantius is alkalmazott a római történelemre. Megtalálható ez a felfogás Ammianus Marcellinusnál is, de az ő gondolatára mindenekelőtt kora és Róma-felfogása nyomja rá a bélyegét. Az apcianosi biologizmus köztársaságkori gyökereit ezen összefoglalás készítője Asinius Pollióban vélte föllelni (Asinius Pollio and the fall of the Roman Republic, ACD, 16, 1980, 25–36). Ugyanakkor A. Dihle azt emelte ki, miként hatott az antik organikus történelemfelfogásra a görög biográfia (l. fentebb már idézett tanulmányát).

Ez a kérdés két irányba is továbbvisz bennünket. A biologikus történeleminterpretáció többnyire *metaforikus* jelleget ölt, másfelől szorosan összefonódik az ókori *anthropológiával*. Ennek megfelelően érthető, hogy a közelmúlt kutatásai mindkét kérdést behatóan vizsgálták. Az előbbi vonatkozásában korszakos jelentőségű A. Demandt terjedelmes munkája: *Metaphern für Geschichte*, amely abból a helyes álláspontból indul ki, hogy minden egyes szerző metafora-világa egyfajta történelemszemléletet tükröz, tehát mintegy képi úton rekonstruálható egy-egy *historicus* történelemfilozófiája, anélkül, hogy azt bárhol is tételesen kifejtjené. Bár a klasszikus antikvitásnak több olyan metaforája van, amellyel az események menetét jól meg tudja világítani, mégis néhányának különös jelentősége van, mint pl. azoknak, amelyek a *spectaculumokkal* ill. a színházzal stb. kapcsolatosak. Nem lehet véletlen az sem, hogy kiemelkedő jelentősége van az organikus metaforáknak, mert ez a tény megfelel az antikvitás oly karakterisztikus biológiai jellegű társadalom- és államértelmezésnek. Különösen fontos szerepe van az „életkor”-hasonlatnak, amelynek Demandton kívül R. Häussler is nem egy gondos tanulmányt szentelt, így azt is, amelyre már korábban hivatkoztam. Ez a felfogás szorosan összefügg a klasszikus ókor általános antropológikus világmagyarázatával, l. erről előbb A. Dihle kétszer is említett tanulmányát. Az antropológia azonban – nagyrészt „pogány” örökségképpen – magát a kereszténységet is áthatotta, s jól megmutatkozik akár Augustinus, akár Lactantius történelemszemléletében.

Hanyatlástudat – Revonatio – Translatio imperii (Az új Róma)

Az organikus társadalom- és állambelfogás természetesen együtt jár a születés és a növekedés után a társadalom és az állam hanyatlásának ill. elhalálzásának feltételezésével, amit az élet rendje szerint valamiféle újjászületés kísér, magában foglalva a hatalom átruházásának, továbbvitelének elengedhetetlenségét. Bár az elmúlás rendjével már a köztársasági történetírás is magától értetődően számolt (vö. pl. Polybios, Cicero stb.), mégis Sallustius követőleg (l. erről: D. F. Conley: *The stages*

of Rome's decline in Sallust's historical theory, *Herm.*, 109, 1981, 379–381) a császárkori historiográfia lesz az, amely számot ad az antik Róma mélységes hanyatlástudatáról. K. P. Johné azt a kérdést feszegette, hogy a *Historia Augusta*-ban rendkívül nagy szerepet kap az a krízis, amelyet a germán fenyegetés vált ki. Ennek ellensúlyozására csak egy valami szolgálhatott: a *Roma aeterna*-ba vetett hit (Zur Widerspiegelung der Krise des Römischen Reiches in der *Historia Augusta*, *Klio*, 63, 1981, 615–622). Sok tinta elfolyt már a híres tacitusi *urgentibus imperii fatis* értelmezése kapcsán is (Germ., 33), hol optimistább, hol pesszimistább kicsengést hallva ki belőle (vö. N. Santos Yan-guas: Tácito y la decadencia del imperio, *Emerita*, 50, 1982, 17–32; L. még R. Urban: *Urgentibus imperii fatis*. Die Lage des Römischen Reiches nach Tacitus, *Germania* 33,2, *Chiron*, 12, 1982, 145–162).

A római *imperium*nak ez a tényleges hanyatlása és bukása, valamint szubjektív hanyatlástu-data az elmúlt évszázad folyamán megannyi interpretációra és magyarázatra adott lehetőséget, ahogy korábban is szinte mindig kedvelt téma maradt. Minderről roppant anyagot egybehordva ad tájékoztatást és értékelést A. Demandt nagylélegzetű és részben nagyhorderejű műve: *Der Fall Roms. Die Auflösung des Römischen Reiches im Urteil der Nachwelt*, München, 1984, s ehhez újabb kiegészítéseket fűzött a *Historische Zeitschrift* hasábjain (*Neuere Literatur zum Dekadenz-problem*, *HZ*, 241, 1985, 105 kk.). Arról pedig, hogy Demandt idevágó nézetei és eredményei helyenként mennyire vitathatóak, arról K. Christnek a *Der Fall ...-ról* írt terjedelmes bírálata adhat képet („Decline and Fall ...”, 240, 1985, 641 kk.).

Az organikus és ciklikus antik történelemfelfogás e válságból a *renovatio* ill. a *regeneratio* gondolatával is kereste a kiutat, úgy állítva be pl. az új fővárost: Byzantiumot mint új Rómát a *Translatio imperii* eredményeképpen. E bonyolult kérdéshez L. újabban J. Irmscher dolgozatát, aki úgy véli, hogy a hatalom tényleges áthelyeződése a valóságban igen hosszú, több évszázadra kiterjedő folyamat volt („Neurom” oder „zweites Rom” – *Renovatio* oder *Translatio*).

Földrajzi-klimatikus determinizmus

Az e címben jelzett kérdéskör valójában nagyon szervesen kapcsolódik a fentebbiekben taglalt biológikus megalapozottságú történelemmagyarázathoz. Római gyökerei a görög filozófiáig (pl. Aristotelés) nyúlnak vissza, s Strabónnál csakúgy fölfedezhető, mint pl. Sallustiusnál. E szempontból az utóbbi években többek közt Liviust (vö. M. R. Girod: *La géographie de Tite-Live*, *ANRW* II, 30, 2 (1982), 1190–1229) ill. Pompeiust Trogust és Iustinust elemezték (vö. G. Cipriani: *I Galli fra stupidità e acume. Spunti di determinismo geografico in Trogo-Giustino, Servio e Isidoro*, *QuadFoggia*, 2–3, 1982–83, 131–141).

A ius naturale problémája

Ez az állam- és jogfilozófiai kérdés szintén kapcsolódik az organikus történelemkoncepció nagy egészéhez. Ha ugyanis a törvény az isten és a természet lényegét fejezi ki, akkor az őt megtestesítő állam maga is a természet rendje szerint fejlődik és változik. E problémát Cicero vonatkozásában újabban P. Weber-Schaefer vizsgálta meg (vö. *Ciceros Staatstheorie u. ihre Bedeutung für die moderne Politikwissenschaft*, *Gymn.*, 90, 1983, 478–493), de beható elemzést adott e problémáról H. T. Johann is (vö. *Gerechtigkeit u. Nutzen, Studien zur ciceronischen u. hellenistischen Naturrechts- u. Staatslehre*, Heidelberg, 1981).

A natura és az államiság

Az eddigiekből következik e két tényező gyakori egybecsengése a klasszikus, görög-római történeti gondolkodásban, úgy, hogy azt pl. Polybios vonatkozásában H. Eisenberg elemezte (*Die Natur u. die römische Politeia* in 6. Buch des Polybios, *Phil*, 126, 1982, 44–58).

Az agresszió-elmélet megfogalmazása

E tétel kialakítása ugyancsak nem érthető meg a társadalomnak élő, természeti jelenséggént való kezelése nélkül. Nem lehet véletlen, hogy e gondolat római képviselőjeként azt a filozófus Senecát

tarthatják számon, akinek organikus történelemlátása annyira nyilvánvaló (vö. A. Bäumer: Die Bestie Mensch. Senecas Agressionstheorie).

Az idő kérdése

A historia fogalmának és a mögötte meghúzódó erőknek a problémája nem választható el magának a történeti időnek a problémájától. Az elmúlt években a figyelem erre a tárgykörre is kiterjedt, így mindenképp meg kell említenünk egy R. Chevalier által szerkesztett kötetet: *AIÓN, Le temps chez les Romains*, P., 1976 (Caesaronum X bis), mely számos részkérdést elemez, többek közt a történeti és a mitológiai vagy legendás idő összefüggését (im., 145 kk.). E köteten túlmenőleg egyéb idevágó témájú írások is megjelentek, közejük tartozik G. Focardié: *Seneca e il problema del tempo. Contributo filologico ed esegetico a Epist. 1, 3–4, Orph., 4, 1983, 370–383*. Ebben az összefüggésben, az ún. mitológiai idő kapcsán kell megemlítenünk a historiográfiai művekben is jelentkező „aranykor”-kategóriát, amelyet egyesek összekapcsoltak a filozófia által kidolgozott bölcsek uralmával, vö. E. Bertoli: *L'età dell'oro in Posidonio e Seneca*, Quad. di Lingue e Letterature (Verona), 7, 1982, 151–179. Ezzel Seneca az ep. 90-ben morális irányban módosította azt a tudományos és filozófiai perspektívát, amellyel az „aranykor” fogalma még Poseidóniosnál bírt. Megvan az „aranykor” jelentősége a keresztény történelemfelfogás számára is, l. erről A. L. Fisher fentebb már más vonatkozásban említett cikkét (JHI, 43, 1982, 355–377).

Módszerek az antik történetírásban

A *historia* különféle értelmezése egyfelől kihat magukra, a történetírás által alkalmazott módszerekre is, ám ugyanakkor az egyes eltérő metódusok is befolyásolhatják a történelem fogalmának definiálását. Ezért a mai kutatók sűrűn vizsgálják részben az egyes auctorok feltáró és elemző módszerét, részben pedig az antik történetírás metódusának a későbbi korokétól, így a modern történeti kutatástól is eltérő jellegét.

Ebben a tekintetben példamutató jelentőségű G. Sabbah könyve (*La méthode d'Ammien Marcellin*), de megemlíthetjük még L.L. Gunderson dolgozatát is, aki a következőre mutatott rá: Q. Curtius Rufusnak az az eljárása, hogy a szereplő személyek felvonultatásával igyekszik nyilvánvalóvá tenni Alexandros elfajzását s azt a terroruralmat, mely tevékenysége utolsó éveire kialakult (Q. Curtius Rufus. *On his historical methods in the Historiae Alexandri*, in: Philip II, Alexander the Great, 1982, 177–196).

Az összehasonlításnak az ókori historiográfiában is alapvető jelentősége volt. Ez azonban akkor és ott elsősorban a történetírás rétorikus jellegével állt összefüggésben, mert az *ars oratoria* a közönség figyelmé felkeltése céljából kedvelte a *comparatiót*, a párhuzamba állítással ugyanis akár pozitív, akár negatív módon jól lehetett jellemezni mind egyes személyeket, mind pedig egyes helyzeteket (l. erről S. Bonani: *Sulla tecnica comparativistica di Ammiano Marcellino*, QC, 4, 1982, 415–426). Az egész antik történetírásról ebben az összefüggésben érdekes gondolatok találhatók H. Drexler következő tanulmányában: *Historiographia comparata*, in: *Letteratura comparate, Problemi e metodo*. Studi in onore di E. Paratore, Bologna, 1981, 125–138.

Az antik historiográfiának a későbbi korok történeti irodalmával való egybevetése szempontjából tanulságos E. Breisach terjedelmes munkája: *Historiography. Ancient, medieval, and modern*, Chicago, 1983.

A historiográfia műfajának formái Rómában

A történelem-interpretációjában mutatkozó különbségek szerepet játszottak abban is, hogy Rómában a *historia* mint műfaj igen tág gyűjtőfogalom volt, amelybe valójában meglehetősen eltérő műformák tartoztak bele; másfelől az egymástól eltérő irodalmi formák maguk is megkövetelték a történelem kategóriájának különféle értelmezéseit. E bonyolult problémával az elmúlt években főképp E. Cizek foglalkozott behatóbban, aki már a FIEC budapesti kongresszusán arról beszélt, hogy a római történetírás valójában „une fédération de genres”. Egy újabban publikált cikkében (*Les genres de l'historiographie latine*, Faventia, 7/2, 1985, 15–33) pedig azt feszegeti, hogy a *his-*

*tor*a kategóriájába tartozó *annales*, *res gestae*, *historia universalis* a történelem folyamatosságával számol, s ennek megfelelően egy *continuo* előadásmódot valósít meg, szemben a történelem tagoltságát valló és a *carptim* bemutatást választó *epitoméval*, történelmi kronológiai táblázzal, az emlékirattal, az életrajzzal ill. az *exitusszal*. Továbbá, míg e három utóbbi forma kifejezetten személyhez kötöten állítja eléln a történelmet, addig az összes többi egy nép vagy népek sorsát eleveníti meg. Az említett szerző – tudomásom szerint – egy terjedelmes összefoglalást kíván megjelentetni „Histoire de l’historiographie à Rome” címmel, mely nyilván még jobban dokumentálni fogja ezt az alapvetően helyesnek tartható koncepciót. Addig is, amíg ez a mű megjelenik, rendelkezésre állnak bizonyos speciális munkák az antik historiográfia egyes formáiról, mint pl. G. Hinojo Andrés: *Consagración de la monografía como género histórico*, in: *Unidad y pluralidad*, II, 213–221, mely írás főképp Sallustiuszhoz kapcsolódóan ad tájékoztatást az ókori történelmi monográfiáról.

Mitológia és történetírás

Ez a kérdéskör mind az antik időfelfogással, mind a historiográfia módszertanával összefüggésben áll. Ezért a kutatás egyik fontos területe, úgyhogy e témában számos munkára tudnánk hivatkozni a legutóbbi időkből is. Én itt rövidség céljából mindössze két írásra utalok. Az egyik M. Piérart-é (*L’histoire ancienne face aux mythes et aux légendes*, LEC, 51, 1983, 47–62 és 105–115), aki arra hívta fel a figyelmet, hogy a rómaiak nem csupán racionalizálás céljából vonták be a mitológiát történelmükbe, hanem messzemenően ideológiai és politikai törekvések jegyében is. A másik dolgozat egy részprobléma érdekes megvilágítása, vö. A. Mastrocinque: *La cacciata di Tarquinio il Superbo. Tradizione romana e letteratura greca*, II, Athen., 62, 1984, 210–229. A szerző szerint a köztársaságalapító Brutus történetének eredeti magja egy olyan legenda, mely szerint az ifj. Tarquinius elhanyagolta a Servius Tulliusztól bevezetett Lares kultuszát. Emiatt mindaddig szörnyű csapások érik a rómaiakat, mígnem Tarquinius elűzésével Brutus helyre nem állította a Lares tiszteletét, anyjukéval Maniával és Cerna istennővel együtt.

Az antik historiográfia filozófiai-ideológiai háttere

A történelem értelmezését természetesen erősen meghatározzák a filozófiai és az ideológiai öszszetevők is. Rómában a politikai gondolkodásra kétségkívül a sztóicizmus volt a legnagyobb hatással, így kézenfekvő, hogy ez az áramlat volt a legnagyobb befolyással a *historia* koncepciójára is Rómában. A politikai elmélet ezen forrásvidéke olyan gazdag, hogy be kell érnünk néhány kiragadott illusztrációval. Egyik tanulmányában O. Gigon (*Poseidonios u. die Geschichte der stoischen Philosophie*, *Archaiogonosia*, 1, 1980, 261–299) kiemelte Poseidónios történelmi és geográfiai munkáinak érdekességét, hangoztatva, hogy elméleti szinten a római gondolkodást oly nagy mértékben meghatározó görög szerző a három szókratikus iskola valamiféle szintézisére törekedett, sok elemet átvéve a praesókratikusoktól is, ami persze gátolta rendszerének koherenciáját. K. von Fritz (*Poseidonios als Historiker*, in: *Historiographia Antiqua, Commentationes Lovanienses in honorem W. Peremans ...*, Leuven, 1977, 163 kk) ugyancsak Poseidóniosz antropológiai-etnográfiai megalapozottságú történetfilozófiájának esetenként a sztóicizmustól el is térő szintetizáló jellegét emelte ki. Az id. Plinius szintén a sztóikus morál elfogadása jellemezte, bár ugyanakkor kritizálta is ezen iskola azon képviselőit, akik elhanyagolandónak tartották az ember fizikai szükségleteit. Plinius szemében az ember úgy, ahogy a természet megteremti: nyomorúságos és fegyvertelen lény, *flens animal*, nem pedig *divinum animal*. Ezért válik művének, a *Naturalis historia*-nak központi eszméjévé a *iuvare mortales* (S. Citroni Marchetti: *Iuvare mortalem, l’ideale programmatico della Naturalis Historia di Plinio nei rapporti con il moralismo stoico-diatribico*, *AeR*, 27, 1982, 124–148). Plinius bírálata részben az ellen a felfogás ellen irányult, melyet az ifj. Seneca képviselt, akiknek *Epistulae morales*-a igazi sztóikus erkölcsfilozófiát képviselnek, megmutatva, milyen magatartást kell tanúsítania az embernek a politikától való visszavonulás után (vö. E. Lefèvre: *Der Mensch u. das Schicksal in stoischer Sicht*, *Senecas 51 u. 107. Brief*, *AU*, 26, 3, 1983, 61–73). A sztóikusok *ekpyrós*- és *újjászületés*-elméletének történetfilozófiai jelentőségét már korábban is érintettem, ezt az eszmét valamint az e tárgykörrel ugyancsak összefüggő tér-idő-mozgás problé-

máját vizsgálja a filozófus Senecánál J. Ossberger és R. Gleiss közös dolgozata (Seneca u. Naturphilosophie. Ein Versuch einer Betrachtung aus philosophischer u. naturwissenschaftlicher Sicht, Anregung, 28, 1982, 361–371). G. Aujac (Strabon et le stoïcisme, Diotima, 11, 1983, 17–29) arra a következtetésre jutott Strabón tanulmányozása közben, hogy ez a történetíróként is tevékenykedő geográfus meg volt győződve a világ egységéről, miként azt a sztóikusok tették, s hozzájuk hasonlóan azt hirdette, hogy az embernek, de különösen a bölcsnek a legjobb társadalmat kell megteremtenie. A földrajzra is azért van szükség, hogy az államok minél jobban teljesíthessék feladatukat, mert minden ország életének, szokásainak, kultúrájának és eredetének meghatározója a geográfiai környezet.

A platóni államelmélet jelenlétéről Cicero és Sallustius politikai eszméiben már régebben is nagyon sokat írtak, akárcsak újabban. E viszonylag jól ismert mozzanat helyett vizsgáljuk meg itt, hogy milyen szerepe volt az újplatonizmusnak más antik auctorok politikai gondolkodásában. Bár Ammianus Marcellinus többször hivatkozik Porphyriosra és Macrobiusra, mégis valószínűleg csak florilegiumok révén ismerkedett meg alaposabban az újplatonizmussal (így véli J. Szidat: Der Neuplatonismus u. die Gebildeten im Westen des Reiches, MH, 39, 1982, 132–145). Augustinus útja a neoplatonizmustól vezetett a kereszténységhez, s az eszmény és a konkrétum megkülönböztetésére épülő egész államteóriája mindenképp sokat köszönhet Plátón iskolájának.

Az epikureizmus nem egyszer járt együtt egyfajta Róma-ellenességgel, miként azt Lukianos esetében megfigyelhetjük, L. erről G. Zecchini fentebb már említett munkáját (CS, 20, 1983, 3–31). Ezzel szemben a sztóicizmus általában a római világbirodalom elfogadása mellett foglalt állást, miként Arrianos is tette, de ugyanez a gondolat olvasható ki Liviusból és Florusból is, az utóbbinál teljesen és egyértelműen sztóikus megfogalmazásban, vö. J. L. Riestra Rodríguez előzőleg már idézett tanulmányával (HAnt., 8, 1978, 215–227).

A. I. Szidorov a következő tárgyról írt részletes tanulmányt: „A gnoszticizmus problémái és a késő antik kultúra szinkretizmusa a historiográfiában”, in: Aktual'nye problemu klasszicsnoj filologii, Moszkva, 1982, 91–148.

Esetenként nem elhanyagolható az antik történetírásban egyfajta rabbinikus-farizeus háttér sem, amellyel természetesen elsősorban Iosephus Flaviusnál kell számolnunk. M. Hadas-Label összevetve Iosephus *De bello Iudaico*-ját a rabbinikus forrásokkal, arra az eredményre jutott, hogy bár a zsidó történetíró Titus mellett foglalt állást, szemléletében alapvetően megmaradt farizeusnak (La tradition rabbinique sur la première révolte contre Rome à la lumière du *De bello Iudaico* de Flavius Iosephe).

Ezenkívül mind a „pogány”, mind a keresztény ókori történeti gondolkodás megannyi filozófiai részproblémát fölvet, mint pl. az isteni igazság és az emberi szabadság összefüggésének a kérdését, L. erről J. Alvarez tanulmányát: Augustine's interpretation of Romans (A. D. 394–396), AugStud., 10, 1979, 55–74.

Fölvetődik persze a modern értelemben vett „materialista” történelemszemlélet jelentősége is. Újabban P. J. Cuff is leszögezte, hogy Appianos történeti látásmódja meglehetősen egységes, és valóban abban az értelemben materialistának lehet minősíteni, ahogy már Marx megfigyelte (Appian's Romaica. A note, Athen., 61, 1983, 148–164).

A római történeti gondolkodás egyéb elméleti-ideológiai jelentőségű kérdésfeltevései

A kimondottan filozófiai jellegű problémákon kívül, mint amilyen az „alkotmány” értelmezése is volt (vö. J. Guillének a cicerói *De re publica* és *De legibus* egyes helyeit elemző cikkével: La constitution romaine según Ciceron, Humanitas, 33–34, 1981–1982, 147–212), az antik *historicusok* számos olyan témát is érintettek, amelyek számukra nem vagy nem elsőrendűen filozófiai kérdések voltak, de amelyeket mi ma – legalábbis bizonyos mértékig – annak érzünk.

Napjainkban központi jelentőségű kategóriák a nép és a nemzet fogalma. Ennek antik ill. koraközépkori jelentkezését újabban nem egy tanulmány vizsgálja, hogy csak két, a közelmúltban megjelent írásra utaljak. Az egyik G. Perlé, aki a *gens, natio, populus, civitas* és *principes* megjelölések tacitusi használatát vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a római történetíró egyfelől különféle etnikai egységekre is alkalmazta ugyanazokat a latin elnevezéseket, másfelől esetenként

ugyanazt a mozzanatot több római terminusszal is illette (Die gesellschaftliche Terminologie in Tacitus Germania, in: Festschr. W. Hartke, Rom u. Germanien, Brl., 1982, 56–66). A másik S. Teillet nagyléleketű és Cassiodorust behatóan elemző munkája: Des Goths à la nation gothique, Les origines de l'idée de nation en Occident du Ve au VIIe siècle, P., 1984.

A klasszikus ókor gondolkodásában mindvégig fontos szerepet játszott a „barbárok” ill. a „barbárság” megítélése. Ez a probléma különösen alapvetővé válik a császárkor folyamán, amikor mind erőteljesebbé lesz az *imperium Romanum*-ot fenyegető külső veszély. Illusztrációképpen hadd utaljak e helyen csak azokra a vizsgálatokra, amelyek Ammianus Marcellinusnak a barbárokhoz való viszonyát taglalták az utóbbi időben. S. Bonanni szerint a *historicus* nem volt tárgyilagos irányukban, s ennek az az oka, hogy erősen ragaszkodott a hagyományos római ideálokhoz (Ammiano e i barbari, RCCM, 23, 1981, 125–142). Ennek megfelelően tehát Ammianus azt a julianusi álláspontot tette volna a magáévá, amely a történetíró bemutatása szerint – így mutatta ki. E. Frézouls – a múlt tradicionális értékeire hivatkozva elutasította a barbár világot, szemben azzal a constantinusi nézőponttal, amely figyelembe vette az egykorú stratégiai helyzetet és az etnikai realitásokat, megértést tanúsítva az idegenek irányában, sőt meg is nyitva előttük a birodalom kapuit, vö. Les deux politiques de Rome face aux barbares d'après Ammien Marcellin, in: Crise et redressement dans les provinces européennes de l'empire (milieu du IIIe – milieu du IVe siècle ap. J. C.), Actes du colloque de Strasbourg (déc. 1981), Strasbourg, 1983, 175–197. A téma szempontjából érdekes, bár inkább kifejezetten történeti kérdéseket elemez U. B. Dittrich munkája (Die Beziehungen Roms zu den Sarmaten u. Quaden im vierten Jhrt. n. Chr., (Diss.), Bonn, 1984.

Részben e kérdéskörhöz kapcsolódik az antikok „antiszemizmusának” kérdése is. M. Pucci (La rivolta ebraica in Egitto (115–117 d. C.) nella storiografia antica, Aegyptus, 62, 1982, 195–217) egy konkrét történeti esemény historiográfiai hagyományát vizsgálva, azt a következtetést vonja le, hogy általában véve mind a görög, egyiptomi és keresztény, mind pedig a zsidó hagyomány kész volt a rómaikat ama isteni akarat eszközeként felfogni, amely egyfelől azért bünteti meg a zsidókat mert harcoltak Róma ellen, másfelől azért, mert megszegték a tóra rendelkezéseit. Nincs szó azonban általános antiszemizmusról, mert Eusebios sem említi az *anthropophagia*-nak azt a vádját, amelyet Cassius Dio hozott fel a zsidók ellen. Így e keresztény szerző forrása talán az az Appianus és Arrianus lehet, akik kevésbé antiszemita kütfőket követtek, mint Dio. Nem beszélhetünk igazi antiszemizmusról Augustinus esetében sem, aki ugyanúgy bírálja a donatistákat, a manicheusokat és a pelagiánusokat, mint a zsidókat. Szt. Ágoston álláspontját az „apostoli” hitterjesztés igénye határozza meg, személy szerint nem ellensége a zsidóknak (vö. J. Alvarez: El antisemitismo de san Agustín, Augustinus, 26, 1981, 103–104, 5–16).

A praefatiók, excursusok és digressiók történetfilozófiai szerepe a római historiográfiában

Közismert, hogy a klasszikus ókor *historicusai* a maguk elméleti álláspontját többnyire munkáik előszavában ill. kitérőiben rögzítették. A sallustiusi *praefatio*-k ilyen vonatkozású roppant alapos és körültekintő, filozófiailag elmélyült tanulmányozását végezte el monográfiájában E. Tiffou: Essai sur la pensée morale de Salluste à la lumière de ses prologues, P., 1974. De nem hiányoznak a hasonló jellegű, más szerzőket és műveket vizsgáló elemzések sem. A. Emmet pl. arra hívta fel a figyelmet Ammianus Marcellinus *excursusai* kapcsán, hogy ezek – azon túlmenőleg, hogy szoros összefüggésben állnak a mű egész szerkezetével – jól feltárják a szerző történelmi ideáljait (The digressions in the lost books of Ammianus Marcellinus, in: History and Historians, 42–53; Introductions and conclusions to digression in Ammianus Marcellinus, MPhL, 5, 1981, 15–33). Tiffou Sallustius-könyvéhez hasonlóan ugyancsak külön kötetet szentelt e tárgynak a *Historia Augusta* vonatkozásában D. den Hengst (The prefaces in the *Historia Augusta*). A. Sz. Krjukov dolgozata azt a kérdést boncolgatta, hogy Tacitus az *Annales prologusában* a *libertas* és a *dominatio* szembeállításával miként indít újtára egy új, polemikus jellegű történetírást.

A római historiográfia politikai, gazdasági háttere

A klasszikus antikvitásban sem csak filozófiai-ideológiai meghatározói voltak a politikai gondolkodásnak, hanem – ha áttételesebben is, mint napjainkban – akkor is hatottak az egykorú politikai,

gazdasági faktorok is, amelyek valamilyen mértékig azért az antik történetírás alkotásaiban is viszatükröződnek. A modern kutatások – néha talán túl aktualizáló módon is – arra irányulnak, hogy feltárják egy-egy *historia* kapcsolatait a politikai propagandával. Így Rambaud azt hangsúlyozza, miképp kívánta csökkenteni Caesar a *bellum civile* III. könyvével a pompeiusi propaganda erejét (L fentebb idézett tanulmányát: VL, 1983, no. 89, 25–32). De már Claudius Quadrigarius is úgy igyekezett kialakítani történeti műve optikáját, hogy az kedvezzen Sullának, s ezért szentel nagy figyelmet olyan hadvezéreknek, mint Alexandros, Pyrrhos és Hannibál, akik törvényessé tudták tenni hatalmukat (vö. S. Laconi Bastian: Significato del frg. 64a P. di Claudio Quadrigario nel quadro della sua propaganda politica, AFMC, 4, 1980, 283–306). Már Alföldi A. az egész annalista hagyomány propagandisztikus meghamisításával vádolta Fabius Pictort. Újabbán M. Sordj is ilyen torzításként igyekszik magyarázni azt a hagyományt, hogy a gallok állítólag nem foglalták el Rómát (II Campidoglio e l'invasione gallica del 386 a. C.). A milánói professzornő szerint Fabius Pictor itt Hérodotosnak azt az előadását vette alapul, hogy az ókori történelmi mű: *opus oratorium maxime*. A római annalsztika kiszínezettségét emelte ki T. P. Wiseman is (Clio's cosmetics; L továbbá válaszá T. Cornell e munkáról írt recenziójára: The credibility of the Roman annalists, LCM, 8, 1983, 20–22). A szexuális erkölcs (pontosabban erkölcstelenség) szerepét húzta alá a suetoniusi életrajzokban és a *Historia Augustá*ban W. A. Krenkel, hangsúlyozva, hogy itt a politikai élet egy olyan propaganda-toposáról van szó, amelyet nem kell feltétlenül készpénznek venni (Sex u. politische Biographie, WZ Rostock, 29, 5, 1980, 65–76).

Esetenként az egészen konkrét politikai eseményekre, vonatkozásokra való gyors reagálásokkal is találkozunk, vagy éppenséggel az általános politikai helyzet megkérdőjelezésével. Augustinus például a vallás szemszögéből ezért helyezi egészében véve rossz megvilágításba a világi kormányzást (vö. J. Boler: Augustine, an ideologue in politics, PACPhA, 56, 1982, 50–60; L még P. D. Bathory: The social and political thought of St. Augustine of Hippo, New Brunswick and London, 1981; G. J. Lavare: The political realism of Saint Augustine, AugStud., 11, 1980, 135–144). Vagy vegyünk egy másik összefüggést! B. R. Katz-ot az foglalkoztatta, miért tanúsít Sallustius szinte rögeszmés ellenségességet Pompeius ellen, s arra a következtetésre jut, hogy így próbálta meg kritizálni Octavianust, kevésbé téve ki magát veszélynek (Sallust and Pompey, RSA, 12, 1982, 75–83).

Az antik római historiográfia értékelése kapcsán igen fontos szempont a császárkor folyamán a politikai hatalomhoz, előbb a *principatus*-hoz, majd a *dominatus*-hoz való viszony, amikor esetenként egyes szerzők akár sajátos *principatus*-eszményt is megfogalmazhattak. E. Gabba nagyon érdekes tanulmányban firtatta olyan történetírók álláspontját és magatartását az augustusi *principatus* irányában, mint Nicolaus Damascenus, Dionysius Halicarnassensis, Aelius Aristides, Appianus, Cassius Dio és Tacitus (The historians and Augustus, in: Caesar Augustus, Seven aspects, ed. by F. Millar and E. Segal, Oxford, 1984, 61–88). Jó kiegészítést ad e tanulmányhoz G. Mancinetti-Santamaria (Strabone e l'ideologia augustea, AFLPer., 16–17, 1, 1978–1980, 127–142), aki azt mutatja ki, milyen nagy hatással volt Strabón ideológiai átfómálódására az augustusi *principatus*. E problémához L még B. Manuwald monográfiáját: Cassius Dio u. Augustus. E. S. Ramage a *panegyricusra* jellemző szokással magyarázza Velleius Paterculusnak Augustusszal szembeni bírálatait, hiszen a Traianust magasztaló ifj. Pliniusnak is voltak fenntartásai az előd, Nerva iránt (Velleius Paterculus 2,126,2–3 and the panegyric tradition, CIAnt., 1, 1982, 266–271). Határozottan Augustus-ellenes hangok szólnak meg viszont annál az id. Pliniusnál, aki a korábbi ellenzéki hagyományt is fölhasználva veti egybe a *domus Flavia*-t, első tagját, Vespasianust és utódát: Titust a Iulius-Claudius dinasztiával (vö. E. Noe: Echi di polemica antiaugustea in Plinio, Nat. Hist., 7, 147–150, RIL, 113, 1979, 391–407). Ehhez az Augustus-ellenes a köztársasággal szimpatizáló tradícióhoz tartozott D. M. Tsitsikli szerint Pompeius Trogus is (vö. P. T. u. die römische Tradition).

Esetenként persze bizonyos negatívumokon keresztül is kirajzolódhat egy-egy történetíró *principatus*-eszméje, mint pl. Suetonius esetében is, l. erről U. Lambrecht disszertációját: Herrscherbild u. Principatsidee in Suetons Kaiserbiographien. Untersuchungen zur Caesar- u. Augustus-Vita, Bonn, 1984.

Ami pedig a későantikvitást illeti, Orosiusnak a császári hatalomhoz való viszonyát újszerű megvilágításba helyezte F. Martelli (Reazione antiagostiniana nelle *Historiae* di Orosio?, RSA, 12, 1982, 217–239), aki szerint ez a kersztény történetíró teljesen azonosult a császári ideológiával, elutasítva a köztársaságot. Meggyőződése ellenére a barbárokat is mint a hatalom éber szövetségeseit magasztalta.

Alkalmanként egy-egy historiográfiai jelentőségű szerzőnek mind politikai tevékenységét, mind ezzel összefüggő politikai gondolkodását megismerhetjük. Ez a helyzet Plutarkhos esetében, akiről e témában G. J. D. Aalders jelentetett meg néhány éve kismonográfiát (Plutarch; Political Thought, Amsterdam – Oxford – New York, 1982). A monográfus szerint Plutarkhos politikai elméletének kidolgozásához személyes tapasztalata volt az alap, mégha ez nem lépte is igazából túl a görög városállam kereteit. Ezért hangoztatja a görög *auctor*, hogy a kis helyi politikus számára nélkülözhetetlen Róma tekintélye. Pozitívabban is viszonyul tehát az *imperium Romanum*-hoz, mint ahogy azt néhány évtizeddel korábban Tacitus tette. Ugyanakkor Plutarkhos eszménye a platóni vagy a platóni jellegű filozófus-király hagyományából (Lykurgos, Numa) is merített, kamatoztatva azonban Aristotelést is. Elfogadva a hagyományos kormányzati formákat azok eltorzulásaival együtt, közülük az első helyre egyértelműleg a monarchiát állítja. Részben Aalderstől eltérő eredményre jutott H. Pavis d'Escurac (Périls et changes du régime civique selon Plutarque, Ktéma, 6, 1981, 287–300), aki szerint Plutarkhos konkrét politikai tanácsokkal igyekezett volna segíteni a görög városállamok meggyengülésén, hangsúlyozva, hogy a görögök maguk felelősek autonómiájuk elvesztéséért, s azért, hogy kialakult a császári beavatkozás.

Megfelelő vizsgálati módszerrel arra is lehetőség van, hogy egy-egy antik *historicus* társadalmi-politikai gondolatrendszerét a maga teljes egészében megpróbáljuk felderíteni, természetesen a rendelkezésünkre álló anyag természete és hézagossága miatt nem zárva ki bizonyos pontokon a tévedés eshetőségét. (vö. J. M. Alonso-Núñez: Die politische u. soziale Ideologie des Geschichtsschreibers Florus, Bonn, 1983.)

Mindez szabályos politikai filozófiává is terebélyesedhet, főképp azoknál a szerzőknél, akik valójában nem történetírók, csak munkásságuknak van historiográfiai kisugárzása is. E kérdéskör behatóbb tanulmányozása céljából hadd hívjam fel a figyelmet az olyan írásokra, mint a következők: L. Caranci Alfano: Politica e filosofia in Seneca, Marco Aurelio e Boezio, in: Studia humanitatis, Napoli, 1981 47–56; P. Courcelle: Le tyran et le philosophe d'après la Consolation de Boèce, in: Passaggio dal mondo antico ad medio evo, 195–224; L. Cracco Ruggini: Nobilità romana e potere nell'età di Boezio, in: Atti del Congresso internazionale di Studi Boeziani, Pavia 5–8 ottobre, 1980, a cura di L. Obertello, Roma, 1981.

A történetírásban gyakran ott munkál az állam- és a politikai eszmény, mely időnként valódi történeti személyiség alakját ölti. B. R. Katz szerint Sallustius számára ilyen Sertorius, aki még annak a Caesarnak is fölötte áll, aki mint *princeps novus* a kortársak által Alexandros szintjére emelt Pompeius helyére lépett. A magát Odysseusszal azonosító Sallustius szemében Sertorius még a mítikus Akhilleust is felülmúlja (Sertorius, Caesar, and Sallust, AAntHung., 29, 1981, 285–313). Velleius Paterculus úgy érezte, hogy Tiberius az ő számára az igaz *princeps* megtestesülése, aki garantálja a birodalom számára a *salus*-t és a *pax*-ot, – ezt fejezik ki a történetíró votum-ai (vö. E. Noè: Il votum in Velleio Peterculo, Athen., 61, 1983, 272–275). Az eszményi uralkodóval kapcsolatos ammianusi elvárásokat újabban V. Neri vizsgálta meg (Constanzo, Giuliano e l'ideale del *civilis princeps* nelle Storie di Ammiano Marcellino, in: Studi biz. e slavi I Quad. della Riv. di Studi biz. e slavi, Roma, 1984.

A római történetírók optikáját legtöbbször Róma világoralmának perspektívája határozza meg. Ez már a liviusi felfogásnak is lényeges eleme (vö. K. E. Petzold: Die Entstehung des römischen Weltreichs im Spiegel der Historiographie. Bemerkungen zum *bellum iustum* bei Livius, in: Livius, Festschr. E. Burck, 241–263). Az id. Plinius is azért veszi az ember nagy tettekre való képességének példáit a római történelemből, hogy ezzel is megerősítse az olvasók hitét Róma nagy-

ságában. Ugyanakkor a szerző szemében az emberi természet ambivalens, mert egyszeresmind rendkívül gyenge is (L. erről Kádár Z. – Berényiné Révész Mária: *Die Anthropologie des Älteren Plinius*, ACD, 19, 1983, 75–77).

Akad persze olyan történetíró is, akinek politikai elkötelezettsége helyett épp pártok feletti ségét kívánja a kutatás hangsúlyozni, mint pl. az utóbbi időben az egykor caesarianusnak tartott Sallustius esetében. Így O. S. Due amellet érvel, hogy a történetíró sem az erőszak áldozataival nem ért egyet, sem azokkal, akik erőszakhoz folyamodnak; de a pártok fölé helyezkedve nem tud igazi pozitív programot megfogalmazni (La position politique de Salluste, *CetM*, 34, 1983, 113–139).

Ha lényegesen ritkábban is, mint a mai történeti felfogásban azért az antik historiográfiában is felbukkant a szociál- ill. a *gazdaságpolitikai szempont*. L. ebben az összefüggésben W. Breil munkáját: *Republik ohne Demagogie. Ein Vergleich der sozialpolitischen Anschauungen von Polybios, Cicero u. A. Hamilton*, Bochum, 1983. Cassiodorus bizonyos elképzeléseinek feltűnően modern voltát tárta fel G. Barbieri (La concezione politico-economica di Aurelio Cassiodoro – sec. VI).

Egy társadalom képe

A historiográfia állandó politikai, gazdasági és filozófiai meghatározottsága teszi, hogy a történeti vagy történeti jelentőségű munkákban, életművekben mindig feltárul egy társadalom akár valóságos egykorú, akár múltba vetített képe. Az ilyen szempontú kutatási módszer jó képviselője a Sorbonne elismert professzora P. Grimal, aki Senecában a császárság öntudatának kifejezőjét, megfogalmazóját látta (*Sénèque ou la conscience de l'Empire*). De ebben az összefüggésben említést érdemel E. Conde Guerri munkája is: *La sociedad en Séneca*.

A művelődéstörténeti aspektus

Az antik Rómának a történelemhez való közelítésétől ugyancsak nem idegen a ma oly divatos művelődéstörténettel rokon felfogás sem. Ezt emelte ki nemrég Cicero szemléletében E. Andreoni Fontecedro: *Il dibattito su vita e cultura nel De re publica di Cicerone* (l. róla Borle recenzióját in: *MH*, 40, 1983, 265).

Vallás- és eszmetörténeti megközelítés

Ez a nézőpont szorosan összefügg az antik pogány világfelfogással. Sok különösnek tartott híradását a római historiográfiának így lehet igazolni, kiküszöbölve pl. az indokolatlan és anakronisztikus szövegjavításokat (vö. J. Ceška: *Julians Nichtbeachtung der bösen Vorzeichen bei Ammianus Marcellinus*, LF, 106, 169–173).

Pszichoanalitikus interpretáció

Egyes mai kutatók azzal is megpróbálkoznak, hogy meglehetősen modern nézetek, metódusok segítségével közelítsenek az antik historiográfiához. R. F. Newbold Suetonius szorongásaira, nyugtalanságára, önbizalmának hiányára következtet, s szerinte a biográfus ezért mutatta be a Iulius-Claudius dinasztia *princeps*eknek gyengeségét, mintegy tudattalanul azonosítva velük önmagát (vö. *Suetonius' boundaries*, *Latomus*, 43, 1984, 118–132). Hasonló vizsgálati módszert alkalmazott Tacitus esetében B. Cardauns (*Mechanismen der Angst, Das Verhältnis von Macht u. Schrecken in der Geschichtsdarstellung des Tacitus*, in: *Antike Historiographie in literaturwissenschaftlicher Sicht*, hrsg. von B. Hopf, Mannheim, 1981).

A historiográfia írásművészete

A klasszikus ókorban a történetírás elsőrendűen nem tudománynak, hanem mai értelemben vett „szépirodalomnak” számított. Ennek megfelelően a vezető műfaj, a rétorika jegyében igen magas-

fokú stilisztikai, szerkesztési elvárásoknak kellett elget tennie, úgy, ahogy ezt a bonyolult kérdést közel húsz évvel ezelőtt J. P. Chausserie-Laprée világította meg imponáns nagydoktori értekezésében (*L'expression narrative chez les historiens latins, Histoire d'un style*, P., 1969).

A szépirodalmi jelleg kapcsán szintén szólnunk kellene a történelmi művek metafora-rendszeréről. Beérjük azonban azzal, hogy egyfelől visszautalunk az erről korábban már elmondottakra, másfelől kiegészítésképpen regisztrálok egy olyan képpel, a hajó-metaforával kapcsolatos újabb kutatásokat, mely az államra vonatkozólag gyakran bukkan fel a historiográfiai vagy az azokhoz közelálló művekben. Vö. J. M. May: *The image of the ship of state in Cicero's Pro Sestio*, *Maia*, 32, 1980, 259–264.

Tragikus ábrázolás a történetírásban

Nyilván az antik historiográfia alapvetően irodalmi jellegéből következik az is, hogy a színes megelevenítés érdekében a történelmi művek megjelenítő eljárása gyakran közelít a tragédiához. Igaz, ezt a Duris és mások által kezdeményezett módszert már Polybios bírálta, mégis éltek vele a római szerzők is, köztük Tacitus, aki azonban feltehetőleg nem annyira a hellénisztikus hagyományból indult ki, mint inkább a római történelmi valóság tragikus jellegéből (l. erről V.B. Csernigovszkij tanulmányát in: *VMU (filológia)*, 1984, no. 1, 25–31).

A római historiográfia és közönsége

Az a tény, hogy az antik történetírás erősen épült arra a rétorikára, mely mindenekelőtt hatást kívánt gyakorolni, jelzi, hogy a *historicusok* már csak a „szépirodalmi jelleg” miatt is mindig szem előtt tartottak egyfajta közönséget ill. közönségigényt. Az utóbbi években ez a probléma is mind gyakrabban fölmerül az idevágó kutatásokban, bár nemegyszer beérik azzal a sommás megfogalmazással, hogy a historiográfia „senatori műfaj” volt. Valójában azonban ez a kérdés sokkal bonyolultabb lehet, ha nemcsak arra vagyunk tekintettel, hogy kik írták a történelmet Rómában, hanem arra is, hogy kiknek:

D. Slabocková Polybios és Livius Abydos ostromára vonatkozó leírásait hasonlította össze. Megállapította, hogy bár Livius Polybiosot fordítja, mégis számottevőek az eltérések, aminek az az alapvető oka, hogy a római történetíró egy más közönségizlésnek igyekszik eleget tenni, mint a görög szerző. Ezért fordítja Livius figyelmét az egyes személyek és csoportok pszichológiai vonatkozásaira, érzelmi reagálásaira (vö. Tite-Live traducteur et adaptateur de Polybe, *GLP*, 8, 1980, 24–40). Velleius Paterculus azért írt rövid egyetemes történetet – R. J. Starr szerint –, hogy eleget tegyen azon emberek elvárásának, akiknek nem volt türelmük elolvasni olyan terjedelmes műveket, mint amilyenek Liviusé vagy Nicolaus Damascenusé (*The scope and genre of Velleius' history*, *C1Q*, 31, 1981, 162–174). Hasonló igény szülte volt az *Epitomé* műformája is, ahogy erre E. Ressoné is rámutat (*La tradizione epitomaria liviana in età imperiale*, *ANRW*, II 30,2 (1982), 1230–1263). Fontos tényező a közönségigénynek való megfelelés olyan népszerű szerzőknél is, mint Diodorus Siculus, Iustinus és Curtius Rufus, l. erről N. G. L. Hammond: *Three historians of Alexander the Great, the so-called vulgate authors*. Diodorus, Iustin, Curtius, Cambridge, 1983. A téma vizsgálata a késő antikvitás tanulmányozása során is haszonnal jár, mert H. Kirby így véli többek közt azt is megmagyarázhatónak, miért fonódott össze a 6. sz.-i szellemi életben Cassiodorus és Boethius esetében egyaránt a közeleti és a tudósi pálya (*The scholar and his public*, in: Boethius, ed. by M. Gibson, Oxford, 1981, 44–69).

Műveltség és ízlés

Az újabb művészetszociológiai vizsgálatok természetszerűleg azt is a vizsgálat tárgyává teszik, hogy milyen volt az egyes *historicusok* olvasottsága, tájékozottsága, ill. művészi ízlése. Augustinus széles körű tájékozottságát, idézetei megbízhatóságát emelte ki J. J. Donnell (*Augustine's classical readings*, *RecAug.*, 15, 1980, 144–175). H. Szelest szerint a *Historia Augustának* egyetlen szerzője volt, olyan, aki ragaszkodott a hajdani görög-latin irodalomhoz, amelyből – mint idézetei bizo-

nyítják: bőkezűen merít (*Historia Augusta* u. die frühere antike Literatur, Eos, 71, 1983, 35–42). R. M. Ogilvie kutatásai szintén számot vetettek Lactantius gazdag ismeretanyagával (*The library of Lactantius*).

G. Calboli a kor irodalmi törekvései viszonylatában igyekezett tisztázni Ammianus irodalmi ízlését (Ammian u. die Geschichtsschreibung seiner Zeit, in: Festschr. R. Muth, 33–53). Ugyanakkor L. Ceccarelli stilisztikai eszközök tanulmányozása révén szeretett volna fényt deríteni Sallustius törekvéseire és ízlésére, pl. archaizáló szándékára (*L'alliterazione a vocale interposta variabile in Sallustio. De coniuratione Catilinae, Bellum Iugurthinum*, RCCM, 23, 1981, 43–61).

Összegzés

A történeti gondolkodás valójában széleskörűen áthatotta az antik irodalmat, s így vizsgálni kell ennek egészének kapcsolatát a tulajdonképpeni római historiográfiával. Ez mindenképp elemzés tárgyává avatja a történetírásnak más műfajokkal fennálló összefüggéseit. A historiográfiai kutatás ma már hatalmas méretű segédanyagra támaszkodhat, amelynek beszerzése csak szisztematikus módon oldható meg, hazánkban főképp az MTA Könyvtárára koncentráltan. Különösen nagyjelentőségű a modern forráskritikai eljárással készült auctorkiadások beszerzése, illetve a kommentárok, szótárak, lexikonok és az egy-egy *historicus*-t vagy nagyobb historiográfiai periódust bemutató monográfiák állományba vétele. Alapvető jelentőségű a gépi technika bevonása is, például a történeti fragmentumok azonosítása tekintetében vagy más egyéb szempontból. A töredékek modern módszerekkel történő feldolgozása egyébként is számos, korábban homályos kérdésre deríthet fényt. Megannyi finom eljárás került továbbá kidolgozásra a fennmaradt történeti művek elvesztett forrásainak kinyomozására is. Sok vonatkozásban egyedülálló módon vetődik fel az ókorban a történeti objektivitás, ill. az ún. *art de la déformation historique* kérdése, összefonódva az antik moralizálással és az *exemplum*-ok felmutatására való törekvéssel, de magával a propagandával is. A római történetírás elsősorban nem tudomány volt a szó mai értelmében, hanem rhétorikai műalkotás, amely racionalizmusán túlmenően erős érzelmi-erkölcsi töltéssel is rendelkezett. Ennek megfelelően alkalmaz megannyi *topos*-t, ám bennünket esetenként épp e korábban gyakran figyelmen kívül hagyott közhelyek összehasonlító vizsgálata vezethet el az egyes szerzők valóban egyedi látásmódjának a tisztázásához. A kereszténység is sok antik *locus communis*-t továbbvisz és továbbörökít, bár érték kategóriái mélyreható változásokat jeleznek, s ugyanúgy sok újat hoz a történeti idő értelmezésében valamint a történeti mozgatórugók tekintetében, annak ellenére, hogy a keresztény történelemfelfogás – bennegyökerezve az antikvitásban – sokkal nagyobbfokú kontinuitást mutat a klasszikus ókori elképzelésekkel, mint azzal korábban általában számoltak. Az újabb kutatások igen lelkiismeretesen veszik számba azokat a kulcsfogalmakat, melyeket az antik történelemformáló erőként tartottak számon. Döntő fontosságú annak tisztázása is, hogy a klasszikus ókor nemcsak egyfajta körmozgást, önismétlődést látott a történelemben, hanem tudatában volt a progressiónak is. Ugyancsak van ókori egyetemes történet, mely végül mintegy beletorkollik a kereszténység ún. megváltás történetébe. Az antik Róma egyik legsajátabb szellemi öröksége a római világhatalomnak az az eszméje, mely napjainkig érezteti hatását az európai történelemszemléletben. Az e hatalomhoz való viszony a görög ideológiában és történeleminterpretációban is figyelemreméltó módosulásokat, törekvéseket eredményezett, befolyásolva az ókori államelméletek alakulását is. A római történetírás ugyan alapvetően a birodalom integritását tükrözi, mégis időnként változó erővel az elkülönülés tendenciái is megmutatkoznak benne.

A modern historiográfiai vizsgálatok egyik központi témája az egyes történetírók felfogásának kialakulása, nézeteik kölcsönhatása, s e problémakör elválaszthatatlan az antik filozófiai iskolának a történelem interpretációjára, az államelméletekre gyakorolt hatásától. Az antik historiográfia történetfilozófiai aspektusai főképp a *praefatió*kban és az *excursus*okban mutatkoznak meg, melyek így külön vizsgálatot igényelnek.

Jól dokumentálható, mint változik Rómában korszakonként a történelem fogalma és menetének értelmezése, nem utolsósorban a kereszténységgel összefüggésben. A történetírásnak szinte általános jellemzője azonban, hogy csaknem az egész antikvitást áthatja a társadalom és az állam

egyfajta organikus-biológikus, naturalista elvű, antropológikus megközelítése. Mind az ilyen-, mind a más jellegű történelemszemléletek feltárásához jó segítséget, módszert kínálnak többek közt az újabb metaforakutatások, melyek a birodalom krízisével kapcsolatos felfogások elemzéséhez is segítségül hívhatók. Manapság ugyanis – ki tudja hányadjára – az antik Róma dekadenciája és hanyatlástudata ismét népszerű, nem minden aktualizálástól mentes, szinte már divatos téma, gazdagon taglalva e tárgykör kiterjedt utóéletét is.

Mind az antik historiográfia hátterében rejlő különféle iskolák, mind a *historia ornata* követelményei odahatnak, hogy Rómában a történetírásnak a maitól gyökeresen eltérő módszerei voltak, amelyek tisztázása érdekében szintén sok történt az utóbbi évek kutatásaiban, lebontva az egyes szerzők speciális, rájuk jellemző módszereire. A mitológikus szemlélet azonban mindenképp szerepet játszik az antik történeti megközelítésben.

Ugyancsak rendkívül sokszínű magának az ókori római historiográfiának a műfaja, mely olyan különféle kategóriákat foglal magába – korszakonként eltérő jelentőséggel –, mint az *annales*, a *historiae*, a *res gestae*, a *historia universalis*, az *epitoma* stb.

A római ideológia megismerése szempontjából egyáltalán nem közömbös a historiográfia viszonyulása a barbárokhoz, a különféle *nationes*hez, s úgyszintén számolnunk kell vele kapcsolatban esetenként egyfajta antiszemitizmussal, amelyet azonban nagy hiba lenne anakronisztikusan felfogni. Az utóbbi időben e területről igen árnyalt tanulmányok láttak napvilágot.

Hagyományos, ám szinte kimeríthetetlen kutatási témának mutatkozik a római historiográfia politikai-gazdasági háttere, ahol azonban a vizsgálati eljárások főképp a szocialista országokban sokat finomodtak. Ma e téren vulgarizáló, leegyszerűsítő törekvésekkel többnyire a más államok szocialista-kommunista beállítottságú szerzői részéről találkozunk.

Sok érdekességet kínál az elemzés számára a római történetírók kultúrafelfogása, művelődés-történeti jellegű szemlélete is, ahogy azt megannyi részlettanulmány, de összefoglaló jellegű munka is bizonyítja.

Mint hogy az antik *historia* csaknem mindig szépirodalmi alkotás, ezért elengedhetetlenül tárgya a műelemzéseknek, valamint az irodalomtörténeti és elméleti vizsgálatoknak. E gazdag és szerteágazó kutatási terület elemzése azonban már meghaladja a jelen, részben a L'Année Philologique anyagára épülő áttekintés kereteit, annak ellenére, hogy sok tekintetben számolnunk kell egy sajátos, különálló történetírói stílussal is, különösen ha hozzájárul az eredeti történeti szövegek minél megbízhatóbb rekonstrukciójához. Rómában a történetírás csak szerzőit tekintve volt alapvetően senatusi műfaj, mert hatása egy sokkal szélesebb olvasóközönségre terjedt ki.